

Andrzej Trzcíński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Zakład Kultury i Historii Żydów

SKŁADNIK INFORMACYJNY W HEBRAJSKICH EPITAFIACH ZE STAREGO CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO W LUBLINIE

Hebrajskie teksty nagrobkowe okresu nowożytnego są bardzo sformalizowane, a owo sformalizowanie pod względem składników treściowych jak też ich układu kształtowało się przez okres średniowiecza. Powstała struktura mająca charakter formularza, skonstruowanego ze stałych elementów składowych, uporządkowanych według względnie stabilnej kolejności. Zasadnicze części tej struktury to: formuła wstępna, część laudacyjna, część lamentacyjna, część informacyjna, formuła końcowa. Objętość poszczególnych składników jest różna, a niektóre z nich, zwłaszcza lamentacyjny i laudacyjny, bywały mocno zredukowane lub nawet pominięte – zwłaszcza w przypadkach krótkich napisów na nagrobkach zwykłych, biednych śmiertelników. W przypadkach osób o wyższym statusie społecznym lub ekonomicznym rozbudowane bywały części laudacyjna i informacyjna. Dla żydowskich badaczy genealogii napisy nagrobkowe stanowiły (i tak jest nadal) jedno z ważniejszych źródeł, czego efektem są, począwszy od pierwszej ćwierci XIX w., liczne publikacje zbiorów takich napisów towarzyszących biogramom oraz drzewom genealogicznym.¹ Niniejsze opracowanie poświęcono jedynie składnikowi informacyjnemu epitafiów, który jest istotny w sferze badań genealogicznych. Podstawą źródłową pracy jest, zgromadzony przez autora, zbiór 284 epitafiów z lat 1541-1830 (wtym kilka powtórzonych na stelach wtórych, wykonanych w drugiej połowie XIX w.)², z nagrobków ze starego cmentarza żydowskiego w Lublinie, zachowanych oraz niezachowanych (w tym znanych tylko z fotografii oraz z odpisów wykonanych przez różnych badaczy w drugiej połowie XIX oraz na początku XX w.)³. Na wstępie należy jeszcze przypomnieć, że zgromadzony zbiór

¹ Do tego typu literatury należą publikacje wymienione w przyp. 3.

² Dolną granicę wyznacza najstarsza znana inskrypcja, w 1830 r. cmentarz został zamknięty dla celów grzebalnych.

³ J. T. Ajzensztat (Eisenstadt), *Daat kedoshim. Kolel zichronot le-toldot ha-miszpachot...* [Poznanie

epitafiów nie jest reprezentatywny dla wszystkich grup społecznych, bowiem przeważają w nim napisy z nagrobków mężczyzn (205), przy tym pełniących wysokie lub średnie funkcje kahalne, co wynika z tego, że takie napisy były najbardziej atrakcyjne dla zbieraczy „starożytności żydowskich” oraz, że w znacznym stopniu przetrwały nagrobki w kwaterze prominentów gminy.

*

Informacje zamieszczane w hebrajskich inskrypcjach nagrobkowych obejmują przede wszystkim elementy tradycyjne, należące do sfery religijnej: imię/imiona zmarłego, imię ojca, niekiedy imiona osób trzecich (np. dziadka, teścia, u kobiet męża), datę śmierci, stan cywilny, wiek (określenia opisowe), tytuł-stopień edukacji religijnej; ponadto – zależnie od indywidualnych przypadków – tytuł rodowy, przydomek, przezwisko, nazwę miejscowości, pełnione funkcje religijne. W skali Rzeczypospolitej dość późno, bo od drugiej połowy XVIII w., zaczynają pojawiać się informacje ze sfery niereligijnej, takie jak: data urodzin, nazwisko, profesja cywilna, funkcje społeczne, zainteresowania, przyczyna śmierci.

Należy tu jeszcze poczynić wstępne uwagi dotyczące antroponimów, czyli nazewnictwa służącego do identyfikacji osób, ich funkcjonowania oraz rozumienia niektórych terminów. Elementami obligatoryjnymi, stosowanymi nieprzerwanie od czasów biblijnych, było imię i patronimikum, rzadziej także imię dziadka⁴. Do tych obowiązkowych danych, od czasu wydzielenia potomków Lewiego do służby w Przybytku (Wj 29,9), należała też informacja o przynależności do rodów kapłańskich i lewickich, zobowiązanych do przestrzegania czystości rytualnej i czystości potomstwa⁵. W środowiskach tradycyjnych ten minimalny zestaw informacji

świętego. Zbiór materiałów do dziejów rodzin], red. Sz. Wiener, Sankt Petersburg 1897-1898, inskrypcje nr 25-44; Sz. B. Nisenbaum, *Le-korot ha-Jehudim be-Lublin* [Do dziejów Żydów w Lublinie], Lublin 1899, s. 16-126, wyd. II: Lublin 1920; M. M. Biber, *Mazkeret li-gedole Ostra* [Pamięci wielkich Ostrogu], Berdyczów 1907, s. 33; Sz. A. Horodecki, *Le-korot ha-rabanut. Kowec toldot* [Do dziejów rabinatu. Zbiór genealogii], Warszawa 1910, s. 125, 176; Sz. B. Nisenbaum, *Jewrejskije nadgrobnyje pamiatniki goroda Lublina (XVI-XIX w.). Fotograficzeskije snimki s tiewkami nadpisiej i objaśnienijami* [Nagrobki żydowskie miasta Lublina (XVI-XIX w.). Fotografie, teksty inskrypcji i objaśnienia], „Jewrejskaja Starina” (Sankt Petersburg), R. V: 1923, t. 6 (osobna paginacja) oraz zbiory fotografii: The Roman Vishniac Archive, International Center of Photography, <http://vishniac.icp.org/>; Archiwum Ghetto Fighters House Museum, Israel.

⁴ Zapisywanie imion do trzeciego pokolenia (*szalasz*) występuje już w tekstach biblijnych (np. Nech 3,4), a w Misznie są zalecenia, by stosować taki zapis w dokumentach (Miszna, Bawa batra 10,7). Zapis taki, będący już namiastką łańcucha pokoleń (*szalszelet jochsin*), bywa też na nagrobkach.

⁵ O elementach nazewnictwa Żydów w kontekście genealogii zob. A. Trzciński, *Toldot Adam, czyli genealogia żydowska*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” t. I, 2009, s. 46 nn.

stosowano we wszelkiego rodzaju zapisach w obrębie społeczności żydowskich, w tym na nagrobkach aż do czasu Zagłady.

Dodatkowym elementem identyfikującym osobę bywa **przydomek**. Od czasów średniowiecza, analogicznie do szlacheckich rodów chrześcijańskich, rody żydowskie, które zdobyły znaczną pozycję i prestiż w wymiarze lokalnym i ponadlokalnym, przyjmowały przydomki, a członkowie tych rodów posługiwali się nimi i chlubili z racji pokrewieństwa i powinowactwa. Jest to element dziedziczny i bardzo trwały. Przynależność do danego rodu zapisywano na nagrobku. Wobec konieczności przyjęcia nazwisk urzędowych, przydomek rodowy mógł być przejęty jako nazwisko.

Innym dodatkowym elementem identyfikującym osobę jest **przezwiśko**, urabiane w różny sposób, mające zwykle konotację neutralną lub pozytywną. Okres przekazywania i trwania takiego elementu był różny. O ile łatwo jest określić jako przydomki te nazwy, które mają dawną tradycję i są często używane i powszechnie znane, o tyle trudno jest rozróżnić między przydomkiem a przezwiskiem gdy nazwa pojawia się raz.

Nazwiska w nowoczesnym rozumieniu tego terminu były elementem obcym w tradycji żydowskiej i w Europie wprowadzone zostały nakazami władz cywilnych w drugiej połowie XVIII w. Na obszarach Rzeczypospolitej nastąpiło to dopiero po utracie niepodległości – w zaborze austriackim rozporządzenie wyszło w 1787 r., w pruskim w 1797, natomiast w Księstwie Warszawskim a następnie w Królestwie Polskim proces ten formalnie ciągnął się od 1808 do 1825 r.⁶ Mimo tego, że urzędowe nazwiska występują już w aktach stanu cywilnego, prowadzonych w Lublinie od 1810 r.⁷, to w rozpoznanych inskrypcjach nagrobkowych nie znalazło to oddźwięku⁸. Stan rzeczy oddaje obiegowe powiedzenie, że „Żyd zostawia nazwisko za bra-

⁶ Zob. S. Kurzweil, *Nazwiska żydowskie w Polsce*, „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 4, s. 84-85; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames from the Kingdom of Poland*, Bergenfield, New Jersey 1996, s. 8-14; A. Jagodzińska, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008, s. 203.

⁷ W latach 1810-1825 akta stanu cywilnego dla ludności żydowskiej Lublina prowadzone były wspólnie z tymi dla ludności katolickiej w parafiach katolickich. Z tego okresu zachowały się zapisy zgonów parafii św. Michała (prowadzone od 21 sierpnia 1810 r.) oraz św. Mikołaja i Agnieszki (prowadzone od 8 września 1810 r., tu tylko sporadyczne wpisy dotyczące Żydów, od 1822 r.). Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Michała w Lublinie, Akta cywilne, sygn. 3 nn. oraz Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie, Akta cywilne, sygn. 3 nn.

⁸ W początkowym okresie, zwłaszcza w latach 1810-1819, w wielu przypadkach w aktach zgonu są to formy sufiksalne (z sufiksem -icz) od imienia ojca, a więc równoznaczne z patronimikum; takie zapisy zapewne dotyczą osób nie posiadających jeszcze nazwiska urzędowego. Pośród nazwisk urzędowych dominują niemieckojęzyczne.

mą cmentarza”. Można przypuszczać, że – podobnie jak w innych miejscowościach – nazwiska wprowadzano na nagrobki ze znacznym opóźnieniem, w niektórych dopiero od pierwszych lat XX w.⁹

Należy wyraźnie podkreślić, że na nagrobku mamy do czynienia z najbardziej oficjalnym – w pojęciu praw społeczności żydowskiej – zapisem identyfikacji osoby, choć może on się znacznie różnić od zapisów w źródłach nieżydowskich. Co więcej, wydaje się, że tradycyjny napis tylko po części przeznaczony jest dla aktualnego pokolenia czy pokoleń następných, a bardziej jest skróconym świadectwem dla Wiekuistego na czas „kresu dni”.

1. Oznaczanie pokrewieństwa i powinowactwa

Terminy i sposoby służące do oznaczania pokrewieństwa i powinowactwa w lubelskich epitafiach nie różnią się od powszechnie stosowanych w języku hebrajskim i na innych kirkutach. Zobaczmy jak były używane i co przez to przekazują, przy czym tu zaprezentowane zostaną tylko sposoby, natomiast bliższa analiza treści nastąpi w kolejnych podrozdziałach.

Podstawową zależność pokrewieństwa – bycie czyimś synem – oznaczano w całym omawianym okresie równoległe wyrazem w zapisie pełnym בן (*ben* – syn) oraz skróconym ב, który przeważa od drugiej połowy XVII w. Zapis skrócony zwykle połączony jest z sekwencją tytułatury (np. בהאלוף / במהר"ר / במו"ה / בר), z epitetem (np. בהרבני / בהמופלג / בהמפורסם) lub innymi wyrazami, np. בהמנוח. Wyjątkiem jest skrót ך (15/1604)¹⁰. Inne sposoby, bez użycia wyrazu ‘syn’, zauważalne są od lat trzydziestych XVII w. i stosowane rzadko. Jednym z nich jest forma sufiksalna utworzona od jidyszowego imienia (*kinuj*) ojca, np. קאפירלש (Kopels = syn Koplą czyli Jaakowa, 86/1693), איסרלש (Iserles = syn Iserla czyli

⁹ Materiałów inwentaryzacyjnych pozwalających uchwycić zjawisko wprowadzania nazwiska urzędowego na nagrobki jest mało, np. w Kromolowie sporadycznie występują od lat 80. XIX w., częściej dopiero od początku XX w. (J. P. Woronczak, *Cmentarz żydowski w Kromolowie jako tekst kultury*, Wrocław 1999, mps rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Polskiej, t. 1, s. 69, t. 2 passim); analogicznie w Sandomierzu (A. Trzciński, *Aspekty filologiczne inskrypcji*, [w:] *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011, s. 119); w Pilicy od lat 90. XIX w., częściej od drugiej dekady XX w. (*Cmentarz żydowski w Pilicy. Rys historyczny i materiały inwentaryzacyjne*, oprac. L. Hońdo, D. Rozmus, A. Witek, Kraków 1995, passim); podobnie w Jaworznie (L. Hońdo, D. Rozmus, S. Witkowski, *Cmentarz żydowski w Jaworznie*, Kraków 2012, s. 35-45); w Sokołowie Małopolskim od pierwszej dekady XX w. (A. Trzciński, P. Sygowski, *Cmentarze żydowskie w Sokołowie Małopolskim*, „Rocznik Sokołowski” 2011, nr 8, s. 159, 183-195); w Międzyrzeczu Podlaskim od drugiej dekady XX wieku (A. Trzciński, J. Sobota, *Cmentarze żydowskie w Międzyrzeczu Podlaskim*, Lublin 2009, s. 101).

¹⁰ Oznaczenia typu 15/1604 wskazują numer epigrafu i datę śmierci wg załączonego wykazu nagrobków.

Jisraela, 140/1780). Takich form nie można jednak przekładać mechanicznie, bowiem niekiedy przyłgnęły jako przezwiska lub przydomki do kolejnych potomków. Analogiczne formy sufiksalne od imienia matki mają tylko funkcję przezwiska lub przydomka. Inny sposób to podanie po imieniu akronimu, który w swej treści przeważnie jest skróconym zapisem formy sufiksальной *kinuj* ojca. Może odnosić się tylko do ojca, np. ר"ח (r.Ch. = reb Chajims = syn pana Chajima, 120/1766) lub zawierać dłuższy łańcuch osób (o czym dalej).

Zależność pokrewieństwa ‘córka’ konsekwentnie zapisywano w pełnej formie בת (*bat* córka), co może być pomocne przy rozstrzyganiu kwestii niepewnych przy zniszczonych napisach, bowiem tylko w jednym przypadku notujemy zapis skrócony ב' (162/ok. 1790).

Pokrewieństwo drugiego stopnia, czyli ‘wnuk’, podawano tylko u mężczyzn. Zapisywane było na trzy sposoby. Pierwszy to powtórzenie terminu בן, np. (tu i dalej w tej części tekstu pomijam tytułaturę i epitety): משה בן יהודה בן שלמה (Mosze syn Jehudy syn Szlomy, 23/1617). Drugi – za pomocą terminu נכד (*neched* – wnuk). Ten sposób notujemy zaledwie w trzech inskrypcjach z XIX wieku, gdzie powoływano się na słynnych dziadków: נפתלי הלוי לאנדא בן מרדכי זסקינד נכד יעקב (Naftali z lewitów Landa syn Mordechaja Zyskinda wnuk Jaakowa, 257/1826), ין אלעזר משה ב' יעקב קאפיל נכד יעקב יצחק הלוי הורווי (Eleazar Mosze syn Jaakowa Kopela wnuk Jaakowa Jicchaka z lewitów Horowica, 271/1828), raz z dodatkową precyzacją: יהושע העשיל ב' שלמה ומצד אמו נכד יהושע העשיל (Jehoszua Heszela syn Szlomy a od strony matki wnuk Jehoszuy Heszela, 259/1827). Trzeci sposób przez akronim obejmujący także dziadka, np. משה ב' בנימין וואלף ר"א ר"ל = Mosze syn Binjamina Wolfa wnuk Awrahama prawnuk Lipmana, 96/1741).

Pokrewieństwo dalszego stopnia niż wnuk/dziadek, oprócz akronimów o odpowiednio długim łańcuchu, oznaczano wyrażeniem ניין ונכד (*nin we-neched* – potomek), przy czym nie precyzowało ono zależności. Takie oznaczenia notujemy trzykrotnie, z okresu od schyłku XVIII wieku, np. ב' יהודה ניין ונכד שמחה ראפופ' (Mordechaj syn Jehudy potomek Simchy Rapoport, 227/1816) i analogicznie 182/ok. 1800, 271/1828.

Ogólna informacja o przynależności do jakiegoś rodu podana bywa za pomocą terminu ממשפחה (*mi-miszpachat* – z rodu, z rodziny), także w zapisie skróconym (ממ'), np. יוסף ממשפחת תאומים (Josef z rodu Teomin, 148/1782), ponadto 266/1828, 274/1829.

Bycie czyjąś żoną oznaczane jest zwykle w pełnym zapisie wyrazem אשה (*eszet* – żona), wyjątkowo w formach skróconych: א' (95/1739), אש' (244/1823).

Powinowactwo zięć/teść zapisywane jest wyrazem חתן (*chatan* – zięć¹¹). Zachowało się sześć takich przypadków, np. 'יהודא בן יהודא ס'ג'ל חתן שלמה רופ' (Jechezkel syn Jehudy Segal zięć Szlomo Rofe, 56/1642-1643), ponadto: 82/1682, 87/1707, 206/1809, 266/1828; niekiedy owo powinowactwo wypiera patronimikum, np. 'יעקב חתן שמואל רעכלש' (Jaakow zięć Szmuela Rechelsa, 83/1684).

W przypadkach sławnych teściów zaznaczano to także w odniesieniu do kobiet za pomocą wyrazu כלה (*kala* – synowa¹²). Mamy tylko jeden taki przypadek: 'נטע לאה בת משה כלתו של הרב מיאנוב נתן' (Lea córka Mosze synowa mistrza z Janowa Natana Note, 218/1813).

Stosowane są ponadto akronimy o złożonym kodowaniu, których właściwe odczytanie nie jest możliwe bez dodatkowych źródeł. Oto przykład: 'ר"ז ר"א ר"ל' = אברהם ב' ר' = אברהם ר' וואלפס ר' חיימס ר' = Awraham syn Chajima zięć Wolfa syna Awrahama wnuka Lipmana; 115/1762) (szerzej zob. w części 4).

2. Imiona

W tradycyjnej społeczności (a tylko z taką mamy do czynienia w związku z omawianym materiałem) chłopiec w ósmym dniu po narodzinach poddawany był ceremonii brit mila (przymierze obrzezania), składającej się z zabiegu obrzezania oraz nadania imienia hebrajskiego, określanego jako 'imię święte' (שם הקדש) *szem ha-kodesz*, wyrażonego w języku świętym (*leszon ha-kodesz*), tj. hebrajskim, względnie aramejskim. Do tej grupy należały imiona występujące w Biblii i Talmudzie, w tym wyjątki proveniencji greckiej. Owo imię używane było później tylko w kontekstach sakralnych, zwłaszcza przy wzywaniu do czytania Tory w synagodze, ponadto w tekstach religijnych (kontrakt małżeński, napis na nagrobku), natomiast na co dzień służyło *kinuj* (כניי), tj. imię w języku innym niż hebrajski i aramejski. Na obszarze aszkenazyjskim był to język jidysz (nazywany *mame łoszn* – język matki) lub język krajowy. Kobiety, ponieważ nie zawierały przymierza i nie były wzywane do czytania Tory, nie musiały mieć imion w języku świętym¹³.

Zachowany zbiór napisów zawiera 104 imiona męskie, w tym 57 hebrajskich biblijnych (54,8% wszystkich imion męskich), 13 pobiblijnych hebrajskich i aramejskich (12,5%), 32 jidyszowe (30,7%) i 2 inne (1,9%). Po dwa imiona ma 27%

¹¹ Wyraz חתן w innych kontekstach może mieć znaczenia: oblubieniec, narzeczony, pan młody, ponadto teść.

¹² W innych kontekstach ponadto znaczenia: oblubienica, narzeczona, panna młoda.

¹³ Zob. najnowsze opracowanie tej tematyki, zawierające też omówienie stanu badań – A. Beider, *A Dictionary of Ashkenazic Given Names; Their Origins, Structure, Pronunciation, and Migrations*, Bergenfield, New Jersey 2001.

mężczyzn (w tym 4,5% po dwa hebrajskie), po trzy imiona ma 3,1% mężczyzn (w tym 1% po 3 hebrajskie), dwu mężczyzn ma po cztery imiona hebrajskie¹⁴. Imię hebrajskie (lub aramejskie) jako pierwsze ma na nagrobku 92,8% mężczyzn, pozostałe 7,2% ma jako pierwsze imię niehebrajskie, przy czym ogromna większość tej liczby to imiona nie zmarłego lecz jego ojca lub innych osób¹⁵. Imię jidyszowe jako pierwsze wpisano zaledwie pięciu zmarłym (1,1%), ponadto 1,3% zmarłych jako pierwsze imię ma Aleksander – wprawdzie proveniencji greckiej, lecz usankcjonowane na równi z hebrajskimi i aramejskimi, natomiast jeden zmarły, z rodziny sefardyjskiej, ma imię Argin, o niepewnej genezie.

W zachowanym zbiorze imion męskich najbardziej popularne jako pierwsze (ale też w czołówce w ogólnym udziale) są: Mosze, następnie Josef (z wariantami Joske i Juzpa), Cwi, Jicchak (z wariantem Icyk), Awraham, Meir, Jaakow, Jehuda (z wariantem Juda), Szlomo, Jisrael, Jehoszua, Mordechaj, Efraim, Naftali, Szimzon (pośród tych wszystkich tylko Cwi i Meir to imiona pobiblijne).

Kinuj nierzadko występuje wraz z *szem ha-kodesz* jako trwała zbitka. Odnotowujemy w tym zakresie wszystkie kategorie połączeń¹⁶: (A) *kinuj* jest genetycznym odpowiednikiem imienia świętego, w tym (A.1) formy hipokorystyczne (pieszczotliwe): np. Aleksander-Sender, Chanoch-Henich, Jaakow-Kopel (i wariant Kopelman), Jisrael-Iser (i wariant Iserl), Menachem-Mendel, Natan-Note, Szmuel-Szmelke; (A.2) chrześcijańskie odpowiedniki imion biblijnych, np. Jicchak-Ajzyk, Szlomo-Zalman¹⁷; (B) podobieństwo brzmienia obydwu imion, np. Aszer-Anczel, Benjamin-Bunem, Menachem-Man (i warianty: Manli, Manlu); (C) identyczne lub bliskie znaczenia obydwu imion, np. Cwi-Hirs, Arje-Lejb, Uri-Szraga Fajwel, Zeew-Wolf; (D) relacje o symbolicznych związkach biblijnych (ta kategoria obejmuje tylko pięć zbitek, i wszystkie są reprezentowane): Benjamin Wolf, Efraim Fiszel, Jehuda Lejb, Jissachar Ber, Naftali Hirs. Ponadto są połączenia tych kategorii, np. Benjamin Zeew-Wolf. Bardzo rzadko *kinuj* nie ma żadnego związku z imieniem świętym: Aharon Zelig, Jomtow Netel, Meir Iser¹⁸.

¹⁴ Te proporcje są typowe dla społeczności aszkenazyjskich, por. A. Beider, tamże, s. 1-13.

¹⁵ Na podstawie wielu inskrypcji z obszaru Rzeczypospolitej można sądzić, że wymienianym na nagrobkach osobom trzecim nie wpisywano już tak rygorystycznie imienia świętego.

¹⁶ Według kategorii zaproponowanych przez A. Beidera, *A Dictionary of Ashkenazic...*, s. 5 nn., z uwzględnieniem komentarzy dotyczących genezy i znaczeń.

¹⁷ A. Beider (tamże, s. 7) zwraca uwagę na to, że *kinuj* Zalman często wchodzi w związek z niektórymi innymi imionami świętymi, czego przykłady notujemy także w omawianych inskrypcjach: Jekutiel Zalman, Efraim Zalman, Meszulam Zalman.

¹⁸ Por. statystyki dotyczące Śląska – M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII-XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 96.

Rozróżnienie między *szem kodesz* a *kinuj* bywa zaznaczone na nagrobku zwrotem 'zwany' (המכונה lub נקרא): Szalom zwany Szachna, Efraim zwany Zalman, Jehuda Lejb zwany reb Lejb Manels, Eliezer zwany Zusman.

Imion kobiecych zachowało się 33, w tym 12 hebrajskich biblijnych (36,3% wszystkich imion kobiecych), 2 pobiblijne (6,1%), 18 jidyszowych (54,5%, w tym 3 to jidyszowe formy pochodne od imion hebrajskich biblijnych), 1 słowiańskie (3%). Po dwa imiona ma 12,7% kobiet, w tym ponad połowa jako pierwsze ma imię hebrajskie biblijne. Imię hebrajskie jako pierwsze ma 43,6% kobiet, imię jidyszowe 52,7%, inne (słowiańskie) 1,8% (dla kilku kobiet nie jest znane pierwsze imię). W tym skromnym zbiorze najbardziej popularne imiona kobiece jako pierwsze to: jidyszowe Fajga (wraz ze zdrobnieniem Fajgla), następnie hebrajskie biblijne: Chaja, Ester, Rachel, Sara i jidyszowe: Roza, Rejna. Należy tu jeszcze zwrócić uwagę na to, że w przypadkach występowania dwojga imion – hebrajskiego i niehebrajskiego – nie ma między nimi relacji wskazanych wyżej przy omawianiu imion męskich¹⁹, ponadto imię niehebrajskie bywa niekiedy wymieniane przed hebrajskim (Hinda Lea, Czarne Lea), co na nagrobkach mężczyzn nie zdarza się.

Imię ojca należy do podstawowych informacji na nagrobku, mimo to zdarzają się przypadki braku patronimikum. W naszym zbiorze napisów jest takich przypadków dziewięć, w tym dwa na nagrobkach kobiet, gdzie wymienione jest tylko imię męża (14/1597, 119/1765). W dwu epitafiach mężczyzn zamiast ojca wymieniony jest teść (82/1682, 83/1684)²⁰. W pozostałych pięciu przypadkach brak patronimikum dotyczy rabinów (90/1722, 92/1735, 148/1782, 150/1783) i uczonych (126/1768, choć tu przypadek wątpliwy).

Osoby trzecie wymieniane są przeważnie ze względu na ich wysoką pozycję społeczną, co podnosi prestiż zmarłego i jego rodziny i jest akceptowane w społeczności jako cecha pozytywna. W zgromadzonym zbiorze napisów dostrzegamy sławnych dziadków i pradiadków, jeszcze dalszych przodków, teściów i mężów oraz krewnych i powinowatych tych osób; w sumie takich przykładów jest niemało.

3. Określanie pokrewieństwa/powinowactwa przez formy sufiksalne

Oprócz typowego zapisu imienia ojca (np. Mosze ben Josef), istnieje niemało przypadków gdy określenie pokrewieństwa (patronimik, niekiedy i matronimik)

¹⁹ A. Beider, *A Dictionary of Ashkenazic...*, s. 7 wymienia tę cechę jako powszechną, wskazując sporadyczne wyjątki.

²⁰ Powód takich zapisów, spotykanych także w innych miejscowościach, nie jest oczywisty i zapewne nie zawsze taki sam, choć większość przypadków dotyczy zapewne powinowactwa ze słynnym teściem.

lub powinowactwa (bycie czyimś mężem lub zięciem) zaznaczono przez jidyszowe formy sufiksalne z głoską -s na końcu, przy czym sufiks ten zapisywany bywa przede wszystkim literą ש- (co jest typowe dla dawnej pisowni jidysz), sporadycznie literą ס-. Przy tym większość imion w takich zapisach występuje w wersji jidyszowej.

W inskrypcjach z XVII i XVIII wieku notujemy czterokrotnie określenie Rechels (zapisywane jako רעכלש lub רחלש); trzy razy dotyczy ono Szmuela Rechelsa (jako męża, ojca i teścia) (37/1633, 73/1648-1649, 83/1684), raz jest to Cwi ben Jicchak Jaakow Rechels (113/1761). Gramatyczna forma Rechels w języku jidysz może oznaczać zarówno bycie synem Rechli, jak też bycie mężem Rechli. Nie jest jasna w tych przypadkach konkretna funkcja – czy jest to przerwisko dotyczące poszczególnej osoby, czy może nazwa przechodząca na potomków, a zatem lokalny przydomek? Poza tym odnotowujemy jeszcze nazwę יורלש – syn lub mąż Judli (Uri ben Lazar Judels, 58/1643).

W tym samym okresie kilkakrotnie występują określenia Manes (w zapisach מאנש lub מאניש) oraz Manels (מנילש, מנילש), które teoretycznie realizują znaczenia bycie synem lub zięciem Mana (przy czym Man to jidyszowy odpowiednik imienia Menachem). Mamy zatem zapisy określające prawdopodobnie patronimikum zmarłego: Menachem Manes (Menachem syn Mana, 55/1642), patronimikum męża zmarłej: Rejna eszet Icyk Manels (Rejna żona Icyka syna Mana, 63/1644; zob. też 105/1750.-1780.), dziadka zmarłego: Mosze ben Menachem Manes (Mosze syn Menachema syna Mana, 133/1773). W jednym przypadku: Jehuda Lejb ben Szmuel zwany Lejb Manels (67/1646) – dopisek נקרא wskazuje, że nazwa Manels jest przeniesiona z wcześniejszego antenata i ma tu być może charakter dawniejszego przerwiska funkcjonującego jako lokalny przydomek.

Ponadto notujemy inne przykłady, określające dziadka zmarłego: Baruch ben Mosze Kopels (קאפילש – ‘syn Koplą’, 86/1693), Aleksander ben Chajim Majzels (מייזילש – ‘syn Majzla’, 89/1716), Jisrael Iser ben Abele Iserles (איסרלש – ‘syn Iserla’, 140/1780), Meir ben Jisrael Iser Abeles (אבליש – ‘syn Abele’, 172/1799-1800; następnie jako pradziadek: 214/1811)²¹.

4. Określanie personaliów przez akronimy

W tradycji żydowskiej, szczególnie od średniowiecza, akronimy są dość popularnym sposobem określania osób, zwłaszcza znanych powszechnie, ale też w wymiarze lokalnym. W omawianym zbiorze napisów akronimy notujemy na blisko dwudziestu nagrobkach. Przeważnie skonstruowane są według tej samej za-

²¹ A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, wymienia pośród późniejszych nazwisk formy: Manes, Kopels, Majzeles/Majzels (z uwagą, że popularne w Lublinie), Iserlis; L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2008, wymienia formę: Manes.

sady – stanowią ciąg sygli złożonych z litery ך (skrót od tytułu grzesnościowego כר – pan) poprzedzającej skrót formy sufiksальной imienia. Akronimy obejmują od jednej osoby do czterech. Część z nich jest obecnie niemożliwa do prawidłowego rozwinięcia. Jedynie te z nagrobków znaczniejszych osób możliwe są do odczytania dzięki publikacjom o charakterze genealogicznym. Przeanalizujemy kilka przykładów:

W zapisie personaliów: Chajim ben Szmuel chatan Wolf r.A. r.L. (ר״א ר״ל) (87/1707) akronim rozwijamy jako reb Awrahams reb Lipmans, całość odczytujemy jako: Chajim syn Szmuela zięć Wolfa syna pana Awrahama syna pana Lipmana (zatem oprócz ojca wymieniony jest teść oraz teścia ojciec i dziadek). Ten sam akronim jest też na innej macewie (96/1741). Na nagrobku marszałka Waadu poprzedni akronim wchodzi w skład obszerniejszego: Awraham ben r.Ch. r.W. r.A. r.L. (ר״ח ר״ב ר״א ר״ל) (115/1762), rozwijamy go jako Awraham ben reb Chajims reb Wolfs reb Awrahams reb Lipmans, co oznacza: Awraham syn pana Chajima zięć pana Wolfa syna pana Awrahama syna pana Lipmana (w tym przypadku nie ma w inskrypcji wyodrębnionego określenia dla stosunku powinowactwa)²². Trudno powiedzieć czy, i w jakim brzmieniu, tak długie akronimy były wymawiane. Mamy przekazy, że wymieniony wyżej akronim ר״ח był w użyciu i wymawiano go Rach²³. Odnajdujemy go na nagrobku Cwi Hirsza syna Awrahama Racha (120/1766). Natomiast, również wymieniony wyżej, akronim ר״ו (reb Wolfs), który odnosi się do teścia Chajima, występuje na nagrobku Szaula syna Chajima zięcia Wolfa (124/1768) i Hindy córki Chajima zięcia Wolfa (128/1769).

Od drugiej połowy XVIII wieku kilkakrotnie mamy poświadczony akronim ר״ו ר״ק ר״ל, do rozwinięcia którego brak podstaw (119/1765, 132/1770.-1780., 206/1809, 266/1828). Ostatnia z wymienionych inskrypcji świadczy o tym, że ów akronim być może otrzymał funkcję przydomka rodowego (zob. część 6). Od początku XIX wieku notujemy akronim ר״ו ר״ק ר״ל (203/1808, 205/1809), który wydaje się być kontynuacją akronimu poprzedniego, przy czym wykluczono ostatnią osobę (ר״ל), a na miejsce pierwsze wstawiono kinuj Aleksandra Zyskinda – ר״ז (por. 132/1770.-1780., 266/1828).

Na jednym z ostatnich nagrobków (274/1829) występuje akronim bardzo znanej osoby: ר״שׁל – od: raw Szlomo Luria, wymawiany jako RaSzaL (owego uczonego określano też akronimem ל״רשׁ – od: morenu ha-raw Szlomo Luria,

²² Rozwinięcia akronimów na podstawie J. T. Ajzensztat, *Da'at kedoshim...*, s. 57 nn.

²³ M. Balaban, *Die Judenstadt von Lublin, mit Zeichnungen von Karl Richard Henker*, Berlin 1919, s. 69.

wymawianym jako MaHaRSzaL). Zapewne na tej zasadzie opiera się akronim מ'הר'ר' – od: morenu ha-raw Jisrael, wymawiany MaHaRI (238/1821)²⁴.

Nie ma podstaw do rozwinięcia akronimów ר"ה ר"א רמ"ד (36/1633), ר"ה ר"א (190/1801), ר"ה ר"א (215/1811). Nie wiadomo czy akronimem jest zapis מ'הר'ר' ש' (3/1540.-1570.).

5. Tytuł rodowy

W inskrypcjach nagrobkowych obligatoryjnie zapisywane są tytuły przynależności do rodów kapłańskich oraz plemienia Lewiego. W omawianym zbiorze zapisy nie odbiegają od powszechnie stosowanych, ten pierwszy zapisywano wymiennie jako: הכהן (*ha-kohen*, np. 53/1640, 267/1828), כהן (*kohen*, np. 66/1646), כהן צדק (*kohen cedek* – kapłan sprawiedliwy, np. 72/1648) lub to samo w skrócie: כין (*kac*, np. 74/1649-1650, w tej inskrypcji także dwa inne zapisy); ten drugi tytuł jako: הלוי (*ha-Lewi*, np. 1/1541) lub סגל (*segal* – skrót od סגן לוייה – przełożony lewitów, np. 51/1639). Abrewiatury (כין i סגל) bywają opatrzone oznaczeniami skrócenia lub nie. Tytuł rodowy umieszczany był po imieniu, a przed przydomkiem czy nazwiskiem. Tytuły te nie były uwzględniane w dokumentach państwowych, w tym w aktach stanu cywilnego. Bywały jednak nazwiska urzędowe urobione od nich²⁵.

6. Przydomek i przezwisko

W omawianym zbiorze inskrypcji zachowało się 17 przydomków występujących na 25 nagrobkach (w tym sześciu kobiecych). Największa grupa to przydomki odtoponimiczne (odmiejscowe), których jest dziesięć. Przyjrzyjmy się im, w porządku chronologicznym, w jakim pojawiają się na nagrobkach.

Przydomek לוריא (Luria) pochodzi prawdopodobnie od miejscowości Loria na północy Italii, pośród Żydów funkcjonuje od XIV wieku i jest bardzo rozpowszechniony na obszarze aszkenazyjskim²⁶. W zachowanym zbiorze epigrafów występuje po raz pierwszy na nagrobku Szłomy ben Jechiel (11/1573), następnie jego syna Jechiela (12/1593-1594) oraz jego wnuka Jisraela Iserla (17/1605), ponadto na nagrobku bliżej niezidentyfikowanego lekarza (30/1628). Na nagrobku Czarne Lei bat Jaakow (274/1829) wspomniano o przynależności jej męża do rodu

²⁴ Ów MaHaRI z Warszawy był prawdopodobnie znaną wówczas postacią. Identycznym akronimem określano żyjącego pół wieku później, znanego badacza genealogii Josefa Lewinsztejna z Serocka.

²⁵ Z takim przypadkiem mamy do czynienia w akcie zgonu Ester Perel bat Cwi Dawid ha-Lewi (261/1827), w którym urzędowe nazwisko ojca to Lewe. Inny, dużo późniejszy przykład z Lublina mamy już w inskrypcji nagrobkowej: Jehoszua Falik ben Baruch ha-Lewi Segal (zm. 15 stycznia 1929 r.).

²⁶ J. Rothschild, [hasło] Luria, [w:] *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, ed. F. Skolnik, M. Berenbaum, Thomson Gale, 2007, vol. 13, s. 260-261; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 293.

Raszala (Szłomo ben Jechiel Luria), lecz w akcie zgonu Czarnej, jej mąż występuje pod urzędowym nazwiskiem Ryn (רין).

Przydomek אשכנז (Aszkenaz) – od hebrajskiego toponimu Aszkenaz (Rdz 10,3), od średniowiecza pojmowanego jako kraje germańskie – w funkcji antroponimu oznacza Żyda pochodzącego z krajów niemieckich i w tym sensie funkcjonuje od XI wieku²⁷. Na lubelskim cmentarzu jest nagrobek Jehudy Lejba ben Meir Aszkenaz (14/1597).

Przydomek שפירא (mający kilka wariantów wymowy) pochodzi od miasta w Nadrenii, zapisywanego w języku niemieckim Speyer, we francuskim Spire, w polskim Spira. Żydzi mieszkali tam od XI wieku. Notowany jest pośród Żydów od początku XVI wieku, w wielu wariantach zapisu i wymowy²⁸. Na jednej z macew są personalia: Natan ben Jicchak Szpiro (76/1652), inna, z niekompletną inskrypcją, przypisywana jest Jicchakowi ben Note ha-kohen Szpiro (28/1622-1623). W lubelskich aktach stanu cywilnego (prowadzonych od 1810 roku) nierzadko występuje nazwisko urzędowe w wariantach Szpiro, Szpira, Szapiro.

Potomek portugalskich Żydów Mosze ben Elija (47/1637), nosił przydomek מנטאלטו (Montalto), który przybrał jego ojciec na tułaczce w Italii. Przydomek ten pochodzi zapewne od miejscowości o tej nazwie, których na Półwyspie Apenińskim jest kilka.

Przydomek הורוויץ (Horowic), pochodzący od miejscowości Hořovice w Czechach (w języku niemieckim: Horowitz), funkcjonuje od XV wieku i używają go rody lewickie, które stosują niekiedy rozszerzony zapis: איש הורוויץ (Jisz Horowic)²⁹. W zachowanych tekstach nagrobkowych występuje pięciu mężczyzn o tym przydomku, są to: Jaakow Jicchak ben Awraham Eliezer (222/1815), jego syn Awraham (207/1809) i jego wnuk Eleazar Mosze ben Jaakow Kopel (271/1828); natomiast z innej rodziny Azriel ben Dow (233/1818) i jego syn Szaul Efraim Fiszel (270/1828). W aktach stanu cywilnego Jaakow Jicchak występuje pod urzędowym nazwiskiem Sternfeld a jego wnuk pod nazwiskiem Engelsberg, natomiast w przypadku drugiej z wymienionych rodzin, przydomek przeszedł na nazwisko urzędowe (w zapisie Horowicz), jak wynika z aktów zgonu Azriela i jego syna.

Przydomek היילפרין (Heilperin) pochodzi prawdopodobnie od miejscowości Heilbronn w Wirtembergii, gdzie Żydzi mieszkali od XI wieku, choć miejscowości

²⁷ [hasło] Ashkenaz, oprac. red., [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 2, s. 569-571; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 84.

²⁸ M. Ansbacher, L. Daemmig, [hasło] Speyer, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 19, s. 100-102; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 420.

²⁹ J. Horowitz, [hasło] Horowitz, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 9, s. 530-531; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 219; J. Dan, [hasło] Horowitz Family, [w:] *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. G. D. Hundert, New York 2008, vol. 1, s. 754-756.

o tej nazwie, oraz Heilbrunn, jest kilka na terenach Niemiec i Austrii. Notowany jest od XVI wieku, ma wiele wariantów zapisu i wymowy³⁰. W rozpoznanych inskrypcjach występuje raz, na fragmentarycznie zachowanym nagrobku potomka Eljakima Gecela (186/ok. 1800-1825). Według żydowskich genealogów przydomek ten nosił także Awraham ben Chajim (115/1762)³¹, lecz nie zapisano go ani na jego nagrobku, ani jego potomków.

Przydomek לַאנְדָא (Landa) wywodzi się od miejscowości Landau w Nadrenii, gdzie Żydzi mieszkali od XIII wieku. Po ich wygnaniu stamtąd (w 1545 roku), rozpowszechnił się gdy nadawano wygnańcom dodatkową nazwę od miejscowości pochodzenia³². W lubelskich inskrypcjach przydomek ten nosi Naftali ben Mordechaj Zyskind ha-Lewi (257/1826) i także jest jego nazwisko urzędowe w akcie zgonu.

Niejasną genezę ma przydomek ראַפּוֹרְט (Rapoport). Istnieją cztery wersje jego pochodzenia i znaczenia. Według pierwszej wywodzi się od miejscowości Porto w Italii i używał go od XVI wieku mieszkający tam ród z pokolenia kapłańskiego o przydomku Rapa (Kruk), bowiem w herbie miasta był kruk. Istnieje też wersja, że pierwszy człon przydomka to wariant wymowy wyrazu רוֹפֵא (*rofe* – lekarz). Według kolejnej wersji – istniał w Niemczech ród o przydomku Rapa (Kruk), następnie jedna z gałęzi tego rodu, dla odróżnienia się od innych, dodała sobie człon Porto. Według wersji czwartej przydomek zapoczątkował mariaż członków dwu rodów z pokoleń kapłańskich – Rapa i Porto. Z czasem przydomek Rapoport, mający różne warianty zapisu i brzmienia, przyjmowały rody nie należące do pokoleń kapłańskich³³. W omawianych inskrypcjach wymieniony jest Mordechaj ben Jehuda potomek Simchy Rapoport (227/1816) oraz Cwi Hirsza ben Szlomo ha-kohen potomek Cwi Hirsza Rapoport rabina z Halberstadt (267/1828), przy czym antenat Cwi Hirsza Rapoport nie pochodził z pokolenia kapłańskiego³⁴. Znamy akt zgonu Cwi Hirsza ben Szlomo i wynika z niego, że przydomek przeszedł jako nazwisko urzędowe (tu w zapisie Rapport, co jest ewidentną winą urzędnika), natomiast Jenta Pesa bat Meir (279/1830) nie ma tego przydomka na nagrobku, ale w akcie zgonu ma nazwisko urzędowe Papoport, i także jej syn występujący jako świadek.

³⁰ A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 207.

³¹ J. T. Ajzensztat (Eisenstadt), *Da'at kedoshim...*, s. 57 nn.; M. Balaban, *Die Judenstadt...*, s. 69 nn.

³² Ch. Turtel, L. Daemmig, [hasło] Landau, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 12, s. 457; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 274.

³³ Y. Slutsky, [hasło] Rapoport, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 17, s. 97-98; A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 365; A. Guterman, *Żydzi sefardyjscy na ziemiach polskich*, tłum. M. Barcikowska, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 1(209), s. 20.

³⁴ Ten sam antenat wymieniony jest na nagrobku Efraima Fiszela (196/1805), lecz bez przydomka.

Należy jeszcze wspomnieć, że do dawnych przydomków odtoponimicznych należy Kacenenbogen³⁵, którego nie ma na nagrobku Jony Jicchaka ben Meir (263/1827), lecz występuje jako nazwisko urzędowe w jego akcie zgonu – zapisane przez urzędnika jako Katzelbogen i obok jako Katzelenbogen, natomiast w podpisie jego syna jako świadka już poprawnie: קאצינעלינבורגין.

Druga grupa to przydomki odapelatywne (tj. mające charakter rzeczownika pospolitego lub zawołania), wszystkie zapisane w wersji hebrajskiej. Rzeczownik שור (hebr. szor – wół) w funkcji przydomka o wysokiej kwalifikacji przyjęty został prawdopodobnie z błogosławieństwa Mojżesza, gdzie jest symbolem Józefa (Pwt 33,17)³⁶. Występuje na nagrobku Efraima Zalmana ben Naftali (38/1633). Przydomek תאומים (hebr. Teomim – bliźnięta), prawdopodobnie pochodzi od nazwy znaku Zodiaku, a wywodzi się z terenu Czech, gdzie notowany jest od drugiej połowy XVI wieku³⁷. Odnajdujemy go w następującym kontekście: Josef z rodu Teomim (148/1782).

W XVII-wiecznych inskrypcjach widzimy znaczną grupę przedstawicieli rodziny o przydomku צורף (hebr. coref – złotnik), wywodzącym się od nazwy zawodu. Są to Szlomo i jego syn Naftali, Joel ben Mosze, Ber ben Joel oraz ich córki i żony (49/1639, 64/1645, 65/1646, 78/1654, 79/1654). Można by rzec, że jest to miejscowa dynastia Corefów. W niehebrajskich źródłach z epoki występuje wymieniony tu Joel, zapisywany jako Iowel Aurifabrum oraz Jowel Złotnik³⁸.

Do grupy przydomków być może należy dopisać jeszcze jeden, lokalny, a przydzielenie go tu wynika z zapisu na nagrobku: Naftali Herc ben Efraim Fiszel ben Zyskind z rodu Rurkeresz (ממשפחת רורקריש) lub: z rodu Rurkeresza (266/1828). Można przyjąć hipotezę, że wyraz ten ukształtował się z dawnego akronimu, zapisywanego na wcześniejszych nagrobkach jako sekwencja sygli z oznaczeniem skrótów (por. epigrafy 119/1765, 132/1770.-1790.) i używany był w języku mówionym (przy czym zapisana tu wymowa jest hipotetyczna)³⁹. W akcie zgonu Naftali Herc, jak i jego ojciec, mają nazwisko urzędowe Goldblum.

³⁵ Wywodzi się od miasta Katzenelenbogen w Hesji i notowany jest od przełomu wieków XV/XVI, zob. R. Michael, [hasło] Katzenelenbogen, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 12, s. 19.

³⁶ A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 418.

³⁷ H. Gertner, [hasło] Te'omim Family, [w:] *The YIVO Encyclopedia...*, vol. 2, s. 1856.

³⁸ Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI-XVIII wieku*, Kielce 1995, s. 119 (1636 rok); *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633-1669*, oprac. H. Gmiterek, t. 3, Lublin 2006, nr 255 (1637 rok). A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 189 i 483, wymienia pośród późniejszych nazwisk wersje Goldszmid/Goldszmidt/Goldszmit i Złotnik.

³⁹ W okresie późniejszym brak jakichkolwiek poświadczeń tej lub podobnie brzmiącej nazwy. Należy jednak wspomnieć, że także od akronimów urabiane były nazwiska, zob. A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 366 (Raszak, Raszal, Raszap, Raszbam).

Wymienione wyżej antroponimy są niewątpliwie przydomkami, w większości o dawnej tradycji, długim trwaniu, dużej frekwencji.

Do kategorii przezwisk należą następujące apelatywy:

Jidyszowy przymiotnik **הענטינער** (Hencziner =Chęciński) pochodzi niewątpliwie od miasta Chęciny i występuje na nagrobku Menachema ben Jehuda (39/ok. 1633-1646), rzeczownik **זאלקווא** (Zolkwa) zapisany został po patronimikum na nagrobku Barucha ben Mosze Jicchak. Wydaje się, że te dwa odtoponimiczne przezwiska wskazują na niedawne przybycie do Lublina owych osób z Chęcin i z Żółkwi⁴⁰.

Przezwisek pochodzącym od cechy osoby jest hebrajski przymiotnik **חזק** (chazak – mocny) występujący na nagrobku Chaji bat Jicchak Chazak (107/1752). Przewisko to nie jest rzadkie i odnosi się raczej do mocy charakteru, ducha czy intelektu niż siły fizycznej.

Problematyczne jest określenie kategorii, jak też genezy i znaczenia, następujących określeń dodanych do patronimikum: **עליס** (Alis/Elis, 19/ok. 1614-1636), **ווייל** (Wajl, tu być może wyraz niepełny, 21a/1616)⁴¹, **דלוגטט** (Dlugtt/Delugtt, 25/ok. 1617).

7. Autorstwo dzieła

W odpowiednich przypadkach wymieniano w napisie nagrobkowym dzieło z zakresu literatury prawnoreligijnej. Zwykle wzmiankowane jest na nagrobku jego autora, jako część zasług i dodatkowa informacja identyfikacyjna, ale także na macewach potomków autora – dla podniesienia prestiżu potomków. Obydwa te przypadki odnajdujemy w inskrypcjach lubelskich.

Na nagrobku Szlomy ben Jehiel Luria (11/1573), autora wielu dzieł, literalnie wymieniono tytuł tylko jednego: „światłość wielka, która oświeciła Izraela na wszystkie pokolenia swoją księgą *Jam szel Szlomo* i innymi objaśnieniami”. *Jam szel Szlomo* (Morze Salomona) to główny tytuł kilkutomowego zbioru komentarzy do poszczególnych traktatów talmudycznych, publikowany w częściach w różnych krajach, począwszy od 1616 roku w Pradze. Owe „inne objaśnienia”, które zostały opublikowane, to m.in. *Aszre ha-jisz*, *Chochmat Szlomo*, *Amude Szlomo*, *Jeriot Szlomo*, *Eteret Szlomo*, *Menorat zahaw tahor* oraz responsa *Szeelot u-teszuwo*⁴².

⁴⁰ W późniejszych nazwiskach poświadczane są formy Chęciński/Henciński i ich warianty (A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 125), oraz Żółkower (tamże, s. 484).

⁴¹ A. Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames...*, s. 450, wymienia nazwisko Wajl (nie podaje zapisu alfabetem hebrajskim) i wywodzi je od miejscowości Weil w Badenii-Wirtembergii.

⁴² I. M. Ta-Shma, D. Derovan, [hasło] Luria, Solomon ben Jehiel, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 13, s. 268-269; HebrewBooks.org, <http://www.hebrewbooks.org/42781> i następne [dostęp 20.02.2016].

W epitafium Efraima Zalmana Szora ben Naftali (38/1633) znajdujemy wpleciony w tekst zwrot: „wielce silny *Plonem wołu*”. Jest to aluzja do tytułu jego dzieła *Tewuat szor*, opublikowanego po raz pierwszy w Lublinie w roku 1615-1616⁴³.

Na nagrobku Cwi Hirsza ben Azriel (93/1737) tytuł jego dzieła wymieniono aż dwukrotnie; epitafium rozpoczyna zdanie „*Korona wspaniała wspaniałą ozdobą gaona i jego radością*”, dalej jest już czytywista informacja: „autor książki *Eteret Cwi* oraz książki *Bet lechem Jehuda*”. Autor publikował jako Cwi Hirsz ben Azriel z Wilna, bowiem z tego miasta pochodził. Książka *Eteret Cwi* wydrukowana została po raz pierwszy w Jessnitz w Saksonii w 1722 roku⁴⁴, pierwodruk książki *Bet lechem Jehuda* był w Żółkwi w 1733 roku⁴⁵.

W inskrypcji poświęconej Mosze ben Elijahu (194/1803) zmarły określony jest jako „autor ksiąg”, a jego ojciec jako „autor książki *Jad Elijahu*”. Być może chodzi tu o Elijahu ben Szmuel z Lublina, którego responsa pt. *Szeelot u-teszuwot. Jad Elijahu* wydrukowano w Amsterdamie w 1712 roku, gdy autor jeszcze żył⁴⁶.

W dwu przypadkach wymienione tytuły dzieł przodków służą do wzmocnienia prestiżu zmarłych. Na nagrobku Awrahama Jaakowa czytamy, że jego ojciec Mosze jest „autorem książki *Giweat Szaul*” (170/ok. 1796-1817)⁴⁷. Na innym napisano, że Meir ben Mordechaj pochodzi „z rodziny gaona, autora książki *Tosafot Jom Tow*” (243/1822). W tym drugim przypadku mamy do czynienia z bardzo znanym komentarzem do Miszny (nota bene zapisanym na nagrobku jako akronim: תרי"ט), bardzo cenionego uczonego sprzed dwu stuleci⁴⁸. Tytuł dzieła zastępuje tu personalia⁴⁹.

⁴³ K. Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI-XVIII wiek)*, Kraków 2004, nr 394; HebrewBooks.org, <http://www.hebrewbooks.org/45274> i następne [dostęp 20.02.2016].

⁴⁴ Virtual Judaica, http://www.virtualjudaica.com/Item/31746/Ateret_Zevi [dostęp 20.02.2016].

⁴⁵ HebrewBooks.org, <http://www.hebrewbooks.org/19533> [dostęp 20.02.2016].

⁴⁶ Zob. *Katalog judaików – starych druków w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie z dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, z faksymiliami wybranych elementów opisanych druków*, oprac. K. Pilarczyk, Kraków 2011, poz. 829 oraz faksymile 0401a; HebrewBooks.org, <http://www.hebrewbooks.org/45973> [dostęp 20.02.2016].

⁴⁷ W tym przypadku nie udało się zidentyfikować autora i edycji, przy czym należy zauważyć, że tytuły nierzadko powtarzają się u kilku autorów. Wielokrotnie owe prace, jeśli zostały opublikowane, były skromnymi tekstami łączonymi po kilka we wspólnym tomie lub dołączanymi do innych dzieł.

⁴⁸ Jom Tow Lipman ben Natan ha-Lewi (1579-1654) – uczony, rabin w kilku gminach Europy zachodniej, od 1632 r. w Rzeczypospolitej, jego głównym dziełem jest komentarz do Miszny – *Tosafot Jom Tow* (Dodatki Jom Towa), pierwsze wydanie Praga 1614-1617.

⁴⁹ Por. podobne przypadki na nagrobkach w innych miejscowościach – L. Hońdo, *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999, s. 152 nn.; tenże, *Żydowski cmentarz w Tarnowie*, Kraków [2001], s. 63-64.

8. Toponimy

W omawianym zbiorze napisów toponimy mają pośród elementów informacyjnych znaczny udział, występują bowiem w siedemdziesięciu inskrypcjach, czyli w co czwartej⁵⁰. Pośród 84 wymienionych przypadków, 49 określa miejsce pełnionej funkcji religijnej, 33 miejsce pochodzenia, 2 inne informacje. Pod względem geograficzno-administracyjnym dostrzegamy następujące proporcje: miejscowa gmina wymieniona jest 23 razy, miejscowości z województwa lubelskiego 16 razy (w liczbie 13 miejscowości), toponimy spoza województwa lubelskiego zapisano 39 razy (w liczbie 32 miejscowości), toponimów spoza historycznych obszarów Rzeczypospolitej jest 5⁵¹.

Przy wymienianiu nazwy miejscowości, w której znajduje się dana gmina, przeważnie umieszczano przed nazwą typowy skrót ק"ק (קדישא קדישא święta gmina) lub ק' (gmina). W stosunku do Lublina użyto raz wyrażenia ראם בישראל עיר (miasto-matka pośród Izraela). Jest to zaszczytny epitet (przejęty z 2Sm 20,19) stosowany wobec tych dużych gmin, które traktowane są jako dawne i sprawujące „matczyną” opiekę nad mniejszymi.

Lublin wymieniony jest z nazwy 17 razy (najwcześniejsza wzmianka z 1616 roku), w tym jako „święta gmina Lublin” (12 razy), „gmina Lublin” (2 razy) lub „z Lublina” (3 razy), natomiast w innych przypadkach użyto określeń „nasza gmina” (4 razy) i „stąd” (1 raz). Tylko dwa przypadki informują o miejscu pochodzenia, pozostałe o miejscu pełnionej funkcji. Informacje te dotyczą samego zmarłego w 12 przypadkach, w pozostałych mowa jest o ojcu, dziadku lub mężu.

Miejscowości z województwa lubelskiego notujemy w inskrypcjach od 1739 roku, i są one (wymieniając w porządku chronologicznym występowania) następujące⁵²: Kurów (trzykrotnie), Łuków, Opole (dwukrotnie), Janów, Czechów, Zamość, Końskowola, Chełm, Lubartów, Tomaszów, Tarnogród, Dubienka, Krasnobród. Osiem razy występują jako miejsce pochodzenia i tyle samo razy jako miejsce pełnionej funkcji. Tylko w jednym przypadku informacja dotyczy zmarłego, któremu poświęcono nagrobek, w pozostałych chodzi o ojca, dziadka lub teścia.

⁵⁰ Tak duża ich liczba wynika ze specyfiki zbioru, w którym znaczny udział mają inskrypcje zebrane w XIX wieku, z preferencją dla osób prominentnych. W niniejszej części nie są brane pod uwagę toponimy występujące w cytatach z literatury religijnej.

⁵¹ Podział ten jest jednym z możliwych, a jego zasadą jest przyjęcie Lublina i województwa jako obszaru odniesienia. Uwzględnione zostały zmiany przynależności administracyjnych w zakresie tego obszaru, nie uwzględniono zmian przynależności państwowych miejscowości spoza województwa lubelskiego po kolejnych rozbiorach kraju, bowiem w większości przypadków brak jest w inskrypcjach odniesień czasowych.

⁵² Grafia tych samych toponimów nie jest stabilna ani konsekwentna.

Pośród miejscowości spoza województwa lubelskiego (takie notujemy od lat trzydziestych XVII wieku) przeważają te od wschodniej strony województwa; są to, w porządku chronologicznym: Włodzimierz [Wołyński], Brześć [Litewski] (trzykrotnie), Łuck (dwukrotnie), Białykamień, Tarnogród (dwukrotnie), Turobin, Żółkiew, Słuck (dwukrotnie), Zamość (dwukrotnie), Biała, Ostróg, Rawa [Ruska], Berdyczów, Brody, Szklów (trzykrotnie), Zasław, Parczew, Grodno, ponadto „okręg lwowski”; od strony zachodniej: Chęciny, Szydłów, Sandomierz, Ostrowiec, Zawichost, Wodzisław; od strony południowej: Kraków (trzykrotnie), Leżajsk, Jarosław; od strony północnej: Warszawa (dwukrotnie) i Ryki. Wskazano 21 razy miejsce pochodzenia i 18 razy miejsce pełnionej funkcji. Bezpośrednio zmarłego dotyczą tylko trzy przypadki, pozostałe wskazują przeważnie na ojca, następnie dziadka i dalszych przodków oraz na męża i teścia; w dwu przypadkach mamy przezwisko urobione od miejsca pochodzenia.

Wziąwszy pod uwagę strukturę administracyjną autonomii żydowskiej w Rzeczypospolitej, wraz z jej niestabilnością w zakresie okręgów, konstatujemy, że większość wymienionych miejscowości należała do pierwotnego okręgu lubelskiego, który obejmował województwo lubelskie, zachodnie części województw ruskiego i bełskiego, północną część województwa sandomierskiego i południową rawskiego. W drugiej połowie XVII wieku wyodrębnił się z niego okręg bełsko-chełmsko-ruski oraz okręg Ordynacji Zamojskiej⁵³.

Wymienione w inskrypcjach toponimy spoza Lublina należy interpretować w kategorii kierunków migracji. Wskazują miejscowości, z których przybyły do Lublina dane osoby lub ich przodkowie albo powinowaci. Powody migracji nie są wyjaśnione, lecz pośrednio możemy wnioskować, że chodzi o przeniesienie się z okolicznych lub dalszych miejscowości, przeważnie mniejszych od Lublina, do bardziej atrakcyjnego ośrodka większego, ponadto mamy do czynienia z przeniesieniem się z powodu objęcia posady (to dotyczy zwłaszcza wyższych funkcji kahalnych) czy z przyczyn rodzinnych. Niektóre przypadki wyjaśniają nam akta zgonu. Zamieszkanie przy mężu reprezentuje przykład Ester Perel (261/1827) z domu Lewe z Krakowa, która wydana została w Lublinie za Judę Goldreicha. Pewna liczba przypadków dotyczy śmierci w czasie podróży w interesach lub podczas kuracji, i według prawa religijnego – jeśli w danej miejscowości jest cmentarz żydowski, osoba ta powinna być pochowana tego samego dnia na miejscowym cmentarzu⁵⁴. Na kurację do Lublina przybyli, zamieszkawszy w domu zajezdnym, i tu zmarli

⁵³ A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623-1764*, Warszawa 1994, s. 73.

⁵⁴ *Szulchan aruch*, Jore dea, paragraf 357; por. *Kicur szulchan aruch*, rozdz. 199, paragraf 11.

oraz zostali pochowani – Jaakow Dawid ben Mosze z Chełma (251/1824) oraz Jisrael Iser z Parczewa (262/1827)⁵⁵.

Pośród pięciu toponimów spoza historycznych obszarów Rzeczypospolitej najwcześniej wymieniono Sfarad (hebr., Hiszpania) – jako miejsce pochodzenia przodka (15/1604), następnie Carfat (hebr., Francja) – jako miejsce pełnienia funkcji przez ojca (47/1637). Te dwa przykłady wskazują na kontakty Żydów sefardyjskich z Lublinem⁵⁶. Dwukrotnie występuje Halberstadt – jako miejsce pełnienia funkcji przez dziadka (196/1805) i dalszego przodka (267/1828). Erec ha-Kedusza (hebr., Ziemia Święta) wymieniona jest jako miejsce emigracji lub pielgrzymki ojca (194/1803), natomiast w niejasnym kontekście występuje Jerozolima (84/1690).

Należy jeszcze zwrócić uwagę na specyfikę zapisu toponimów w językach żydowskich. Niektóre mają całkowicie osobne brzmienia, niepodobne do innych języków, jak ukształtowane w średniowieczu nazwy dla Hiszpanii i Francji. Spośród nazw miejscowości z obszarów Rzeczypospolitej, określenia znacznie różniące się od krajowych nowożytnych ma Włodzimierz Wołyński (Ludmir) i Sandomierz (Cojzmer). Pozostałe określenia to w różnym stopniu zniekształcone nazwy polskie.

9. Tytułatura

W oficjalnych dokumentach hebrajskojęzycznych, w tym także w napisach nagrobkowych, tytuł jest zasadniczo stałym elementem poprzedzającym imię osoby dorosłej. W naszym zbiorze czytelne są personalia wraz z tytułami u 464 mężczyzn (173 zmarłych, 235 ojców i 56 innych). Żadnego tytułu nie ma tylko jeden zmarły, któremu poświęcono nagrobek (22/ok. 1616), natomiast przy imieniu ojca brak tytułu odnotowujemy w trzynastu przypadkach a przy wymienianiu innych mężczyzn w trzech przypadkach. Odpowiednio – pośród 48 wymienionych kobiet, nie ma tytułu w trzech przypadkach.

⁵⁵ Akta zgonów, dla których nie zachowały się odpowiadające im nagrobki, wskazują więcej osób przybyłych do Lublina „dla kuracji”, ponadto przypadki śmierci „podróżnych” oraz wędrownych żebraków. Akta te ujawniają też odwrotne kierunki migracji – z Lublina, głównie do okolicznych miast, ale też za granicę.

⁵⁶ Mamy tylko sporadyczne wzmianki o pojedynczych Żydach sefardyjskich w Lublinie, zob. m.in. M. Bałaban, *Doktor Montalto*, [w:] tenże, *Studia historyczne*, Warszawa 1927, s. 107-111; tenże, *Lekarze żydowscy w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, t. 1, Warszawa 1932, s. 302 n.; A. Guterman, *Żydzi sefardyjscy...*, s. 23 n. O Jicchaku ben Szlomo ben Argin – potomku wygnańców z Hiszpanii – nie wiemy nic ponad to, co zawiera inskrypcja na jego nagrobku, natomiast o Mosze Montalto wiadomo, że był lekarzem i mieszkał w Lublinie.

9.1. Tytuły mężczyzn, epitety o charakterze tytułów, pełnione funkcje

Zbiór inskrypcji z nagrobków lubelskich dotyczy szerokiego przekroju społecznego – od zwykłych śmiertelników po osoby sprawujące wszelkiego rodzaju funkcje na różnych stopniach żydowskiej organizacji samorządowej, w tym najwyższe urzędy w Rzeczypospolitej, toteż tytuły występujące w tutejszych napisach nagrobkowych są liczne i obejmujące szeroki zakres tytulatury stosowanej w diasporze aszkenazyjskiej. Na wstępie należy zaznaczyć, że nie wszystkie tytuły są jasne co do ich charakteru i rzeczywistego znaczenia w danym czasie, toteż istnieje pewien margines niepewności określony tu jako epitety o charakterze tytułów. Łatwo dostrzec to, że mężczyźni nierzadko mają po kilka tytułów jednocześnie. Liczba tytułów i ich znaczenie są wprost proporcjonalne do pozycji i prestiżu osoby w społeczności. Równoległe z tytulaturą zwrócimy uwagę na pełnione funkcje, tam gdzie te aspekty są nierozłączne, bowiem w wielu przypadkach rozdzielenie ich byłoby zabiegiem sztucznym i niekorzystnym dla istoty zagadnienia. Przyjrzyjmy się tej kategorii nazewnictwa w podziale na dwie grupy: 1) nazwy określające konkretne urzędy, stanowiska, funkcje; 2) tytuły określające stopień edukacji religijnej oraz honorowe⁵⁷.

9.1.1. Tytuły urzędów, stanowisk, funkcji kahalnych i ponadkahalnych

Do władz kahalnych w Rzeczypospolitej należał rabin (i niekiedy podrabin) oraz zarząd gminy (wybierany co roku) złożony z parnasim (3-5 osób), towim (3-5 osób) i kahalników (do kilkunastu osób)⁵⁸.

Wyraz אב (*aw*) w tekstach biblijnych oprócz swojego podstawowego znaczenia ‘ojciec’ ma także liczne inne znaczenia wynikające z kontekstu lub idiomatyczne, m.in. przodek, doradca, właściciel, opiekun, zwierzchnik. Analogicznie w literaturze talmudycznej, gdzie służy też do tworzenia tytułów oraz nazw funkcji i urzędów. Nas interesuje tytuł אב בית דין (*aw bet din*), który jest wyrażeniem idiomatycznym i oznacza przewodniczącego sądu. Tytuł ten i funkcja znane są już od czasów

⁵⁷ Taką zasadę prezentacji zastosowali: B. Wachstein, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, 1 Teil, 1540(?)–1670, Wien-Leipzig 1912, s. XXVII–XLIV, 2 Teil, 1696–1783, Wien-Leipzig 1917, s. XXX–XXXI (aczkolwiek niekonsekwentnie); L. Hońdo, *Stary żydowski...*, s. 129–144; D. Sperber, I. Levita, [hasło] Titles, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 19, s. 740–741; prezentację w układzie alfabetycznym przyjął M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 26–35.

⁵⁸ Na ten temat zob. m.in.: A. Leszczyński, *Sejm...*, s. 47–48; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. i tłum. A. Michałowska, Warszawa 2003, passim; *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*, tłumaczenie sporządzone na podstawie odpisu M. Bałabana, wstęp, przekład i opracowanie A. Jakimiszyn, Kraków 2005, passim. W Lublinie, przy wymienianiu całego zespołu starszych, występuje w księgach grodzkich w latach 1637–1730 od 10 do 17 osób, zob. *Materiały źródłowe...*, t. 1–3, indeks: starsi.

Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. Według Miszny (m.in. Chagiga II,2) stanowisko *aw bet din* było drugim co do ważności po przewodniczącym Sanhedrynu (*nasi*). W okresie gaonatu babilońskiego (VI-XI wiek) *aw bet din* był drugą osobą po gaonie. W późniejszym okresie, w diasporze europejskiej, z racji zakresu funkcji, określenie to przysługiwało rabinowi⁵⁹. W Rzeczypospolitej rabin, z racji swego najwyższego stanowiska w gminie, stał na czele kahalnego sądu duchownego, w związku z tym tytułem *aw bet din* zwyczajowo określano rabina⁶⁰. W naszym zbiorze napisów funkcja ta wymieniona jest 44 razy, w tym 19 razy wraz z funkcją przełożonego *jesziwy*. Szalom Szachna ben Josef, który pełnił funkcję rabina lubelskiego i rabina generalnego Małopolski, określony jest jako אב ב'ר' ישראל (przewodniczący sądu Izraela, 6/1558), w pozostałych przypadkach wymieniona jest nazwa gminy, bądź gminy i okręgu (גליל *galil*, 92/1735, 127/1769, 154/1787) lub gminy i ziemstwa (מדינה *medina*, 196/1805).

Wyraz ראש (hebr. *rosz* i aram. *resz*) już w tekstach biblijnych, oprócz swego dosłownego znaczenia 'głowa', służy do tworzenia rozmaitych wyrażen, w tym oznaczających przywództwo rodu, plemienia czy ludu oraz naczelnych funkcji kapłańskich lub wojskowych. W czasach talmudycznych przy pomocy tego wyrazu tworzono określenia różnych funkcji, jak np. *resz ha-kneset* (przełożony synagogi), *resz jesziwa* (przełożony *jesziwy*), *resz kala* (mędrzec kaznodzieja). Analogicznie w średniowieczu i epoce nowożytnej⁶¹. Również w Rzeczypospolitej służył do tworzenia najwyższych tytułów i nazw stanowisk, w tym rabina⁶². Na lubelskich nagrobkach w całym omawianym okresie, w różnych kontekstach występuje w tytulaturze człon ראש, którego tłumaczenie należy modelować kontekstualnie (senior, przełożony, naczelnik, przywódca). Ma on zawsze bardzo wysoką kwalifikację. W zachowanych inskrypcjach łącznie użyty został wobec 35 mężczyzn (8%). Wysoce zaszczytne, lecz niezbyt rzeczywiste w ówczesnym kontekście są określenia: הגולה ראש (*rosz ha-gola* przywódca wygnania, 3/1540.-1570.), ראש גולת אריאל (*rosz golut Ariel* przywódca wygnania Ariela, 88/1711, 127/1769). Mamy tu do czynienia z przeniesieniem tytułu najwyższego przywódcy świeckiego w diasporze z czasów babilońskich (ראש גלותרא *resz galuta*), równoległego z gaonatem, funkcjonującego

⁵⁹ *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, red. naukowy wydania polskiego P. Dec, Warszawa 2008, hasło *ba*; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalami, and the Midrashic Literature*, Philadelphia 1903, hasło *ba*; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XL; [hasło] *Av Bet Din*, oprac. red., [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 2, s. 716-717.

⁶⁰ A. Leszczyński, *Sejm...*, s. 53; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokumenty nr 20-23.

⁶¹ *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło ראש; M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło ראש; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXXIX; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 34.

⁶² *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, *passim*; *Statut krakowskiej gminy...*, s. II, 20 i in.

do XIII wieku. W kontekście żydostwa Rzeczypospolitej ma to znaczenie tytułu honorowego lub tylko epitetu⁶³. Inne użycia ściślej wskazują na pełnione funkcje. Z najwyższym ze stanowisk w strukturze autonomii żydowskiej łączy się tytuł **ראש לוועד הנבחרים** (*rosz le-waad ha-niwcharim* przełożony rady wybranych) – tak tytułowany jest w epitafium Meir ben Gedalia (20/1616), co w kontekście informacji o rozstrzyganiu spraw sądowych wydaje się być alternatywnym określeniem marszałka Trybunału sądowego przy Waad Arba Aracot. Nieco niżej w strukturze administracji byli funkcjonariusze na poziomie ziemstw i okręgów, z czym łączy się tytuły zawierające stałą zbitkę słów *rosz u-manhig*: **ראש ומנהיג מדינה** (naczelnik i przywódca ziemstwa [nie podano którego], 45/1635), **וראש מדינה דגליל לובל'** (... i naczelnik ziemstwa okręgu Lublin [część napisu zniszczona], 138/1779). Zapewne dotyczą najwyższej funkcji średniego szczebla samorządu, czyli marszałka ziemstwa, marszałka okręgu, w tym drugim przypadku chodzi o okręg lubelski na prawach ziemstwa⁶⁴. Jeszcze niżej w strukturze samorządowej byli funkcjonariusze kahalni. Raz występuje pełny zapis: **ראש ומנהיג הקהילה** (przełożony i przywódca gminy, 109/1755), sześciokrotnie bez dookreślenia *kehila*, lecz w kontekście innych ważkich tytułów i epitetów, takich jak: **קצין מנהיג מדינה** (58/1643), **קצין אלוף** (81/1682), **השר והנגיד ומנהיג הרב** (83/1684), **האלוף הראש ומנהיג** (96/1741), **הנגיד** (126/1768). W tych wypadkach zapewne chodzi o seniorów zarządu gminy. Kolejny tytuł to 'przełożony jesziwy', zapisywany przeważnie w języku aramejskim i zwykle w skrócie **ר'מ** (od **ראש מתיבהא** *resz metiwta*), niekiedy w języku hebrajskim: **ר'י** (od **ראש ישיבה** *rosz jesziwa*). Osób z tym tytułem jest dziewiętnaście. Funkcję przełożonego jesziwy gminnej pełnił zwyczajowo rabin, toteż przeważnie mamy do czynienia z sekwencją typu: **א'ב'ד' ור'מ' דק'ק' לובל'ין** (przewodniczący sądu <rabinackiego> i przełożony jesziwy świętej gminy Lublin, np. 82/1682) lub **א'ב'ד' ור'מ' דקהלתנו** (przewodniczący sądu <rabinackiego> i przełożony jesziwy naszej gminy, np. 20/1616), niekiedy także gminy i okręgu (*lylg galil*), np. 92/1735. Osoba przewodnicząca posiedzeniom sądu rabinackiego określana była także tytułem **ראש ב"ד** (*rosz bet din* senior sądu), np. **ראש ב"ד דקהלתנו** – senior sądu <rabinackiego> naszej gminy (148/1782). Funkcję określaną tym tytułem mogła pełnić osoba wyznaczona przez rabina, pełniąca część jego obowiązków⁶⁵. Na określenie stanowiska rabina składa się zwykle szereg różnych terminów, w tym w pełnym zapisie tytuły **רב** *raw* lub **הרב** *ha-raw*, na które kolejno zwrócimy uwagę dalej⁶⁶.

⁶³ Zob. przyp. 66.

⁶⁴ Zob. A. Leszczyński, *Sejm...*, s. 69 nn. i przyp. 18.

⁶⁵ S. W. Baron, *The Jewish Community. Its History and Structure to the American Revolution*, Philadelphia 1942 (reprint 2002), vol. 2, s. 95.

⁶⁶ W dokumencie dotyczącym przyjęcia rabina w Poznaniu w 1677 r. odnajdujemy następujące tytuły

Pozostając przy sądownictwie zwróćmy uwagę na tytuł מורה צדק (*more cedeck*, dosł. nauczyciel sprawiedliwości). Na podstawie kontekstów jego użycia wydaje się, że określano nim funkcję asesora sądu, ale niekiedy także zamiennie wyższe funkcje równoważne tytułom *rosz bet din* lub *aw bet din*. W omawianych inskrypcjach występuje tylko raz, w zapisie skróconym (מ'צ), w odniesieniu do rabina: „przewodniczący sądu <rabinackiego> i nauczyciel sprawiedliwości świętej gminy Parczew” (262/1827)⁶⁷.

Członka zespołu sędziowskiego określano terminem hebrajsko-aramejskim דין דאן (*dajan*) lub aramejskim דאינא (*dajana*). W tekstach biblijnych termin *dajan* występuje sporadycznie, a powszechnie stosowany jest dopiero w literaturze pobjętej aż do czasów współczesnych. Od czasów Drugiej Świątyni *dajana* nazywano członka Sanhedrynu, następnie sądu gminnego. Analogicznie w diasporze europejskiej, w tym w Rzeczypospolitej *dajana* określa się członka kolegiów sądu, oprócz przewodniczącego⁶⁸. W Rzeczypospolitej sprawy wewnętrzne między Żydami rozstrzygały sądy żydowskie, których były trzy rodzaje – duchowne, świeckie i mieszane. W większych gminach wybierano co roku przynajmniej trzy kilkusobowe kolegia *dajanów* rozpatrujące różnej wagi sprawy gminne. Sprawy ponadkahałne rozpatrywały sądy okręgowe i ziemskie, natomiast najwyższą instancją był Trybunał przy Waad Arba Aracot⁶⁹. W omawianych inskrypcjach stanowisko *dajana* wymienione jest 22 razy, bez jakiegokolwiek dodatkowej precyzacji (np. 55/1642, 257/1826), poza tym kilkakrotnie mamy pośrednie informacje o sprawowaniu tej funkcji bądź związkach z nią: ידין ויורה (sądził i pouczał, 165/ok. 1793-1818), עמו ודין (nauczał i sądził swój lud, 206/1809), הורה דרך משפט (nauczał postępowania sądowego, 226/1816).

Tytuł פארנא (*parnas*) pojawia się w czasach talmudycznych, określa wówczas różne funkcje kierownicze, tak w znaczeniu przenośnym (np. przywódca pokolenia), jak i rzeczywiste, w tym przywódcę społeczności, gminy. Już wówczas wybierano kilkusobowe kolegium *parnasów*, którzy pełnili funkcje zarządców,

określające osobę i funkcję: ראש מורה צדק ר' מ' ואב"ד הרב הגדול הגאון ור"ג כהה"ר – *rosz, more cedeck, resz metiwta we-aw bet din, ha-raw ha-gadol, ha-gaon we-resz galut, kewod morenu we-ha-raw rabi* (przywódca, nauczyciel sprawiedliwości, przełożony jesiwy i przewodniczący sądu, mistrz wielki, gaon i przywódca wygnania, czcigodny nasz nauczyciel, pan i mistrz), *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 20.

⁶⁷ Zob. też przyp. poprzedni.

⁶⁸ *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło דין; M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasła דין i דיינא; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XL; R. Żebrowski, [hasło] da(j)an, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, t. 1, s. 313-314; L. I. Rabinowitz, I. Levitatz, [hasło] Dayyan, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 5, s. 495.

⁶⁹ A. Leszczyński, *Sejm...*, s. 53-54, 81-82, 127-128; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. XI-XII oraz dokumenty nr 18 i 19.

głównie w sprawach świeckich. Analogicznie było w czasach późniejszych w diasporze aszkenazyjskiej. W Rzeczypospolitej, w strukturze władz kahalnych, co roku wybierano kilku parnasów, którzy na zmianę, w cyklu miesięcznym (parnas ha-chodesz), zarządzali świeckimi sprawami gminy. Tytułem parnasa określano też kierownictwo struktur ponadkahalnych – ziemstwa oraz Sejmu⁷⁰. Tłumaczenie tego terminu zależne jest od kontekstu (w naszych przypadkach senior lub marszałek). W lubelskich epigrafach z okresu XVI-XVIII wieku występuje dziewięć razy, przy czym kilkakrotnie wobec tych samych osób. Najwyższe stanowisko w strukturze administracji centralnej określa tytuł פרנס הוועד דארבע ארצות (parnas ha-Waad d'Arba Aracot – marszałek Sejmu Czterech Ziem), zapisywany w różnych wariantach skrótów: 'פ'ה' דד'א' lub פרנס דד'א' lub פרנס הוועד דד'א'. Ujawnia on trzech marszałków: Jicchaka zwanego Chazak (znanego z epitafium jego córki Chany, 107/1752), Abelego ben Iserl (98/1747) i Awrahama ben Chajim (115/1762)⁷¹. Ci dwaj ostatni wspomniani są w epitafiach ich potomków, przy czym Awraham raz jako פרנס הדור (senior pokolenia, 127/1769), innym razem jako פרנס ומנהיג (senior i przywódca, 149/1783). Tytuły פרנס ומנהיג הקהילה (parnas u-manhig ha-kehila senior i przywódca gminy, 9/1569) oraz tylko פרנס ומנהיג (147/1782), bez wsparcia innymi tytułami, określają zapewne seniorów zarządu gminy.

W skład rozmaitych kolegiów różnego szczebla wchodził urzędnik nazywany terminem hebrajskim סופר (*sofer*) lub aramejskim ספרא (*saфра*) – dosłownie: pisarz. Termin ten znany jest od czasów biblijnych, a zakres jego pojmowania był szeroki i różnorodny na przestrzeni dziejów – od skryby po uczonego. Od średniowiecza, w kontekście diaspor europejskiej termin ten określa przede wszystkim funkcję sekretarza i notariusza gminnego lub struktur ponadkahalnych, odpowiedzialnego za sporządzanie i sygnowanie ważnych dokumentów, ponadto profesję kopisty tekstów sakralnych (*sofer SeTaM*). W Rzeczypospolitej *sofer* jako sekretarz i notariusz musiał znać, oprócz języka jidysz, biegle w mowie i piśmie język hebrajski oraz przynajmniej w mowie język krajowy⁷². Na omawianych nagrobkach lubelskich

⁷⁰ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasła פרנס i פארנסא; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 33; N. Efrati, [hasło] Parnas, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 15, s. 653-654; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, passim; *Statut krakowskiej gminy...*, passim.

⁷¹ Wszyscy trzej wielokrotnie występują w księgach grodzkich lubelskich: *Materiały źródłowe...*, t. 1, nr 27 nn., 730 nn., 1683, 1684; t. 2, nr 1452 nn.

⁷² M. Bałaban, *Ustrój kahału w Polsce XVI-XVIII wieku*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce” (Warszawa), 1912, z. 2, s. 36; S. W. Baron, *The Jewish Community...*, vol. 2, s. 110-113; Z. Borzymińska, R. Żebrowski, [hasło] *sofer*, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 2, s. 551-552; *Statut krakowskiej gminy...*, s. XVIII i 40; A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish Community. Authority and Social Control in Poznań and Swarzędz, 1650-1793*, transl. by A. Adamowicz, Wrocław 2008, s. 55 n.

funkcję sofera zauważamy pięciokrotnie. W kilku przypadkach mamy informacje o kumulacji tej funkcji z innymi stanowiskami, a także o kontynuacji pokoleniowej. Josef, będący niegdyś rabinem gminy Biała, następnie służył w Lublinie i określony został jako „wielki pisarz, sędzia naszej gminy” (150/1783). O Szlomie synu Chanocha napisano, że „kontynuował funkcję pisarza, dawał piękne słowa” i że jego ojciec był „pisarzem i sędzią świętej gminy Lublin i wszystkich ziem okręgu” (108/1752); gdzie indziej czytamy, że zmarły był „pisarzem i sędzią” (241/1822); odnajdujemy też *sofera* z Turobina (122/1766).

Termin גבאי (*gabaj*, pozostawiam go w wersji oryginalnej) wywodzi się od funkcji poborcy podatków w okresie starożytnym; od średniowiecza określano nim osobę zbierającą datki dla ubogich i dysponującą tymi środkami (*gabaj cedaka*), a także urzędników różnego szczebla (bractw, gminnych i ponadkahałnych), wykonujących określony kompetencjami zakres czynności⁷³. W omawianych inskrypcjach odnajdujemy jednego *gabaja*, nazwanego ל'רבלין ד'ק'ק צדקה ר' (gabaj *cedaka d'kehila kedusza Lublin*), co należy tłumaczyć jako 'zwierzchnik funduszy dobroczynności świętej gminy Lublin' (81/1682).

Ważną funkcją w społeczności gminy, wymagającą wykształcenia religijnego, a zapewne i charyzmy, był kaznodzieja. Rolę tę określały dwa terminy – דרשן (*darszan*) i מגיד (*magid*), obydwa funkcjonujące od czasów talmudycznych. Wówczas stosowano je wobec uczonych, którzy wykładali Pismo dla szerokich rzesz zwykłych ludzi w sposób dla nich zrozumiały. Od czasów średniowiecza, w diasporze europejskiej znani byli kaznodzieje wędrowni, wygłaszający głównie homilie dla zgromadzonych na nabożeństwie sobotnim, natomiast darszan jako etatowy urzędnik gminny mógł mieć szereg innych obowiązków nawet z zakresu kompetencji rabina⁷⁴. W omawianych inskrypcjach wymienionych jest trzech kaznodziei. Jeden z nich nazwany jest „przywódcą kaznodziei” i „kaznodzieją wielkim” (הגדול הדרשן / ראש הדרשנים), a inne informacje w epitafium pozwalają sądzić, że jego kompetencje były szersze niż kaznodziejstwo (76/1652). Ponadto wzmiankowany jest magid (235/ok. 1818-1821) oraz „magid z Lublina” (225/ok. 1815-1820.).

W gminach żydowskich po zniszczeniu Drugiej Świątyni Jerozolimskiej kształtowała się instytucja osoby sprawującej pieczę nad publicznymi modłami w sy-

⁷³ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło גבאי; Z. Borzymińska, R. Żebrowski, [hasło] gabaj, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 1, s. 455; I. Levitas, [hasło] Gabbai, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 7, s. 318-319.

⁷⁴ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasła דרשן i מגיד; P. Fijałkowski, [hasło] darszan, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 1, s. 319; Z. Borzymińska, J. Doktor, [hasło] mag(g)id, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 2, s. 83; [hasło] Darshan, oprac. red., [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 5, s. 438; H. H. Ben-Sasson, J. Dan, [hasło] Maggid, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 13, s. 339-341; A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish Community...*, s. 51.

nagodze, zwłaszcza w zakresie czytania Pisma i odmawiania modlitw. W okresie średniowiecza utrwałała się funkcja mężczyzny przewodzącego liturgii synagogałnej, wraz z ustaleniem zakresu czynności i stałego miejsca w synagodze. Przejęto też nazwy z czasów talmudycznych, takie jak שליה צבור (szeljach cibur, dosł. wysłannik publiczny), חזן (chazan), które uzyskały aktualne znaczenie, powstało też idiomatyczne określenie בעל תפלה (baal tefila, dosł. pan modlitwy). W językach europejskich przyjęła się nazwa kantor. W synagogach gminnych chazan opłacany był z budżetu kahalnego⁷⁵. W naszym zbiorze epigrafów tylko w jednym przypadku (4/1543) inskrypcja wskazuje osobę, której rolą było przewodzenie modlitwom podczas liturgii synagogałnej, a określona jest jako ש"ץ (abrewiatura od צבור שליח).

Wydaje się, że profesja medyka była regularnie wymieniana na nagrobkach, bowiem lekarze należeli do urzędników kontraktowanych przez kahał i opłacanych z kasy gminnej⁷⁶. W zachowanych tekstach nagrobkowych mamy informacje o ośmiu osobach z okresu XVII-XIX wieku określonych jako רופא (rofe lekarz, medyk), zwykle z jakimś dopełnieniem: „lekarz specjalista” (47/1637, 156/1788, 192/1802-1808), „lekarz specjalista od dusz i ciał” (30/1628), „lekarz specjalista dla wielu” (107/1752), „rofe doktor” (56/1642-1643), ponadto 61/1644, 75/1651. Dwu z nich znanych jest z innych źródeł⁷⁷.

Do pomocniczych urzędników gminy (a także struktur ponadkahalnych) należał נאמן (neeman), zwany po polsku wiernikiem. W zakresie tego urzędu były rozmaite powinności, głównie jednak wiążące się z finansami⁷⁸. W epitafiach lubel-

⁷⁵ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasła ציבור i חזן; S. W. Baron, *The Jewish Community...*, vol. 2, s. 100-105; H. Kublin, A. Zimmerman, R. M. Geffen, [hasło] Hazzan, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 8, s. 502-505; A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish Community...*, s. 51-52; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 24.

⁷⁶ M. Bałaban, *Ustrój kahału...*, s. 38; zob. też A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish Community...*, s. 58.

⁷⁷ Szlomo Rofe Luria (30/1628) kojarzony jest z lekarzami o tym imieniu, aktywnymi w Lublinie w pierwszej ćwierci XVII wieku, m.in. z Szłomą Eljakinem synem Izraela, zob. H. Łopaciński, *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648-1655 ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny” (Warszawa) 1909, t. 9, z. 3, s. 355. W 1601 r. wzmiankowany jest w księgach wójtowsko-ławnicznych „Salomon, med. doctor Judaeus senior de subcastro Lublinensi” – J. Riabinin, *Lekarze w księgach miejskich lubelskich XVI-XVIII w.*, Lublin 1933, s. 23; w 1624 r. wzmiankowany „Salomon Loria phisicus et med. doctor Judaeus Lublinensi” – tenże, *Lublin w księgach wójtowsko-ławnicznych XVII-XVIII w. Materiały do monografii m. Lublina*, Lublin 1928, s. 27. W latach 1603-1628 wzmiankowany jest w księgach grodzkich lubelskich Salomon Doktor bądź Salomon Loria doktor medycyny i senior gminy lubelskiej, zmarły w 1628 roku – *Materiały źródłowe...*, t. 4, passim). O Moście Montalto (47/1637) zob. przyp. 56.

⁷⁸ *Statut krakowskiej gminy...*, s. III i 23, XX i 43 i in.; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 28; A. Leszczyński, [hasło] wiernik, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 2, s. 793.

skich wyraz *neeman* notujemy 12 razy w okresie XVI-XVIII wieku, głównie w sekwencji *איש נאמן*, która znajduje się w pierwszym wersie laudacji, zatem odczytanie tej sekwencji skłania raczej ku epitetowi pochwalnemu – ‘mąż uczciwy’. W jednym przypadku być może chodzi o wiernika: *איש נאמן דקן לובלין* (mąż godny zaufania gminy Lublin, 86/1693).

Nie jest to wyczerpujący zestaw urzędników opłacanych z kasy gminnej; w epitafiach na innych cmentarzach występują: *sztadlan* (syndyk), *szochet u-bodek* (rzezacz i kontroler koszerności), *melamed* (nauczyciel), *szames* (szkolnik, posługacz), *mejaledet* (akuszerka); ponadto w dokumentach gminnych wymieniani są: szpitalnik, aptekarz, bandażysta, inkasent, listonosz, strażnicy, posłańcy⁷⁹.

9.1.2. Tytuły określające stopień edukacji religijnej oraz honorowe

Grupa nazw, które omówione zostały poniżej, ze względu na zmieniające się w czasie ich wartościowanie, sprawia badaczom kłopot co do oceny rzeczywistej funkcji niektórych z nich, a w konsekwencji – przy ich klasyfikacji – przyporządkowania ich do tytułury bądź do epitetów.

Tytuły oznaczone skrótem *ר* lub *הר* (przy czym uwzględniam też zapisy, w których litera ta nie występuje fizycznie z powodu jej obcięcia, np. *מו'ה* zamiast *מו'הר*) użyto w stosunku do 166 osób (35%). Stosowano je w całym analizowanym okresie, przeważnie w ciągu sygli wraz z innymi tytułami (zwykle w sekwencji *הר'ר*), rzadziej jako jedyny tytuł (32 razy). Kwalifikacja skrótu *ר* zależna jest od pozycji, w jakiej występuje w ciągu konwencjonalnych skrótów; najczęściej są to grzecznościowe tytuły: *רב* (*raw/reb* mistrz/pan), *רבי* (*rabi/rebe* mój mistrz/pan) lub *רבינו* (rabenu nasz mistrz). Terminy te mają odległą historię. Wyraz *רב* *raw* występuje już w Biblii, i poza znaczeniem ‘wielki’ stosowany jest do określania dowódców wojskowych (Jr 39,9 nn.). W okresie talmudycznym terminy *raw/rabi/raban* zyskują takie znaczenia jak ‘mistrz’, ‘uczony’, ‘nauczyciel’ i stosowane są wobec osób wykształconych i autorytetów religijnych, mających uprawnienia do nauczania, ale wyrazu *rabi* używano także jako tytułu grzecznościowego. W okresie średniowiecza, od około X wieku, tytułami *ha-raw/rabi* (obok innych tytułów) nadal określa się uczonych mających kwalifikacje do przywództwa, podejmowania decyzji religijno-prawnych, interpretacji prawa, nauczania (w tym rabinów). Jednak od około XIV wieku bezpodstawne i nadmierne stosowanie go dewaluje jego dawniejsze znaczenie. Przy wymienianiu wybitnych osób wyrazy te wchodziły w skład złożonej tytułury⁸⁰. W dokumentach kahalnych z okresu XVI-XVIII wieku z terenu

⁷⁹ A. Leszczyński, *Sejm...*, s. 52.

⁸⁰ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasła *רב*, *רבי*, *רבנא/רבן*; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXVII; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 34-35 (tu wraz z dyskusją badaczy); S. W. Baron,

Rzeczpospolitej wyrazami רב lub הרב – w pełnym zapisie – określano rabina⁸¹. W omawianych epitafiach w tytuł הרב (*ha-raw* – przyjmuję tłumaczenie ‘mistrz’) w zapisie pełnym zastosowano wobec 77 mężczyzn (17%). Jego kwalifikacja jest podwyższona przez pełny zapis oraz często występowanie obok innych wysokich tytułów i stanowisk, i w takich przypadkach odpowiada funkcji rabina (np. 11/1573, 14/1597, 82/1682, 83/1684, 84/1690, 115/1762, 127/1769, 148/1782, 233/1818) lub cadyka (222/1815, 266/1828). W kilku przypadkach, w analogicznym kontekście, mamy też pełne zapisy: רבינו (*rabenu*, 38/1633, 74/1649-1650, 99/1748) oraz aramejski רבנא (*rabana*, 76/1652).

Aramejski wyraz רבן (*raban* nauczyciel), stosowany był w czasach talmudycznych wobec uczonych jako tytuł grzecznościowy, ale też oznaczał przełożonego szkoły. Od średniowiecza określano nim uczonych słynnych poza krajem zamieszkania⁸². W epitafiach przesadnie mówiono, że był słynny we wszystkich krańcach ziemi lub w całej diasporze. W naszym zbiorze tytuł raban występuje pięciokrotnie, w takim właśnie znaczeniu, wyłącznie w sekwencji בני הגולה רבן של כל בני הגולה (*raban szel kol bne ha-gola* nauczyciel wszystkich synów wygnania, 20/1616, 259/1827), w tym w zapisie skróconym: רשכב"ה (233/1818) lub w wariantach zredukowanych רבן של בני הגולה (154/1787), רבן בני הגולה (81/1682). Wszystkie te zastosowania łączą się jednak z innymi informacjami wskazującymi na piastowanie najwyższych stanowisk w hierarchii kahalnej.

Wyraz גאון (*gaon*, pozostawiam go, jak większość autorów, w brzmieniu oryginalnym) ma proveniencję biblijną, gdzie oznacza takie pojęcia jak ‘znakomitość’, ‘chluba’, ‘chwała’, ‘duma’, ‘majestat’. Od czasów akademii babilońskich stosowany był jako tytuł wobec najwyższej rangi uczonych religijnych, i w takim znaczeniu pozostał do epoki nowożytnej, przy czym z czasem stopniowo się dewaluował, bowiem określano nim zwykłych rabinów⁸³. W naszym zbiorze, w całym omawianym okresie, opatrzone nim aż 67 mężczyzn (14%) – rabinów lub co najmniej uczonych. Niekiedy tytuł jest wzmocniony takimi wyrażeniami jak „gaon nad gaonami” (6/1558), „gaon prawdziwy” (259/1827).

The Jewish Community..., vol. 2, s. 66 nn.; L. I. Rabinowitz, L. Bornstein-Makovetsky, [hasło] Rabbi, rabbinate, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 17, s. 11-19.

⁸¹ Zob. *Statut krakowskiej gminy...*, s. II, 20 i in.; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. XII-XIV oraz dokumenty nr 20-23 i in. – w tych edycjach wyraz *brh* w przekładach na język polski przetłumaczono jako ‘rabin’.

⁸² M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło רבן; L. Hońdo, *Stary żydowski...*, s. 131-132.

⁸³ *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło גאון; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 28-29; S. Assaf, D. Derovan, [hasło] Gaon, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 7, s. 380-386; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokumenty nr 20-23.

Wyraz חָבֵר (*chawer* towarzysz, stowarzyszony) występuje w Biblii w znaczeniach ‘towarzysz’, ‘sprzymierzeniec’. W czasach talmudycznych, oprócz takich znaczeń jak ‘stowarzyszony’, ‘przyjaciel’, ‘partner’, ‘kolega’, określano tak członka stowarzyszeń religijnych o surowych zasadach lub elitarnej grupy uczonych, ponadto tak określano stopień edukacji religijnej wyższy niż *chacham*. W średniowieczu, w kontekście diaspory aszkenazyjskiej tytuł *chawer* funkcjonuje co najmniej od XIV wieku i oznacza niższy stopień edukacji religijnej, a nadawany był przez rabina za zgodą starszych gminy po spełnieniu określonych warunków (np. po kilku latach studiów talmudycznych w jesziwie, kilka lat po ożenku, po kilkuletniej praktyce u boku rabina). Warunki przyznania tytułu, jak i wynikające z tego kompetencje, były zróżnicowane w czasie na poszczególnych obszarach. We wczesnym okresie (jak wskazują XV-wieczne przykłady z zachodu Europy) mężczyzna posiadający tytuł *chawer* miał kompetencje i uprawnienia do przewodzenia, sądzenia i nauczania w gminie i mógł się starać o stanowisko rabina. Wraz z rozpowszechnieniem się nauczania w jesziwach w Rzeczypospolitej, uzyskanie tytułu było coraz łatwiejsze, przez co po XVII wieku stracił on dawne znaczenie⁸⁴. W omawianych epigrafach tytuł ten występuje tylko osiem razy (1,7%) i tylko w inskrypcjach z pierwszej połowy XVII wieku, w zapisie pełnym (np. 46/1636) lub skróconym (‘החבר’ lub ‘החבר’ – od החבר רבי) (52/1640, 73/1648-1649).

Tytuł מוֹרֵנו (*morenu*, dosł. nasz nauczyciel) pochodzi od słowa מָרָה (*more*), występującego w Biblii w znaczeniach ‘nauczyciel’, ‘mistrz’, ‘autorytet’ i w analogicznych w okresie talmudycznym. W formie *morenu* – jako tytuł określający wyższy niż *chawer* stopień edukacji religijnej – zaczął funkcjonować w diaspory aszkenazyjskiej od XIV wieku. Nadawany był przez rabina i seniorów gminy (niekiedy wymagano trzech rabinów), przynajmniej pierwotnie, po spełnieniu surowych wymagań, np. po ukończeniu wieloletnich studiów talmudycznych, posiadaniu uprzednio tytułu *chawer*, praktyce, co najmniej sześć lat po ożenku. Tytuł ten w pełni uprawniał do piastowania stanowiska rabina, wraz z przewodzeniem sądowni i kierowaniem jesziwą. Od około XVI wieku uzyskanie tytułu stało się łatwiejsze, a z czasem jego wartość zmalała do znaczenia ‘osobistość’⁸⁵. Mimo to, w dokumentach gminnych z obszaru Rzeczypospolitej co najmniej do XVIII wieku istnieje

⁸⁴ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło חָבֵר; M. Bałaban, *Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki*, Lwów 1909, s. 28-29; S. W. Baron, *The Jewish Community...*, vol. 2, s. 90-91; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 29-30; [hasło] Haver, haverim, oprac. red. [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 8, s. 468-470, ponadto konteksty w dokumentach z XVII-XVIII wieku: *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. XIII i dokumenty nr 5, 20, 68 i in.

⁸⁵ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło מָרָה; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXVIII; S. W. Baron, *The Jewish Community...*, vol. 2, s. 91-92; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 31-32 i 173; M. Bałaban, *Dzielnica żydowska...*, s. 28-29.

wyraźne rozróżnienie osób posiadających tytuły chawer i morenu i zróżnicowanie przysługujących im praw i obowiązków⁸⁶. W omawianych epigrafach tytuł morenu wykazuje największą frekwencję – ma go łącznie 354 mężczyzn (76% mężczyzn; w tym 88% zmarłych, 72% ojców i 59% innych osób) i jest równomiernie obecny w całym rozpatrywanym okresie. Tak znaczna liczba (nawet po uwzględnieniu, że są to epitafia szczególnego zespołu osób) wskazuje nie tylko na wysoki odsetek mężczyzn wykształconych, ale też na proces łatwiejszego uzyskania tytułu morenu i przez to dewaluacji pierwotnego znaczenia i przekształcania w zwyczajowy tytuł grzecznościowy⁸⁷. Zapisywany jest zwykle jako abrewiatura: מ' lub מו'⁸⁸, sam lub w sekwencji skrótów, sporadycznie w pełnej grafii: vnrvm, także aramejskiej: anrm (morena, 76/1652).

Wyraz מנהיג (*manhig* przywódca) pojawia się w tekstach z okresu talmudycznego w znaczeniach 'przywódca', 'zarządzający'. W okresie średniowiecza w krajach diaspory jego znaczenie nie było stabilne w czasie i na różnych obszarach. Ogólnie można rzec, że stosowany był wyłącznie wobec członków starszyny kahalnej lub ponadkahalnej⁸⁹. Analogicznie w Rzeczypospolitej, gdzie konsekwentnie określano nim osoby piastujące najwyższe funkcje kolegiałne w gminie (*parnasim*, *towim* i kahalników) oraz w ziemstwach⁹⁰. W Lublinie notujemy go w całym omawianym okresie, w pełnym zapisie, zawsze współ z innymi ważkimi tytułami. Użyto go wobec czterestu mężczyzn (3%). Raz mamy określenie מנהיג הדור (przywódca pokolenia, 70/1648) – użyte w stosunku do osoby pełniącej funkcję rabina, i raczej ma ono charakter epitetu pochwalnego. W trzech przypadkach mamy określenia הראש ומנהיג מדינה (naczelnik i przywódca ziemstwa, 45/1635), הראש המנהיג מדינה (przełożony, przywódca ziemstwa, 58/1643), המנהיג מדינה (przywódca ziemstwa, 132/1770.-1790.) – zapewne dotyczą one najwyższej funkcji średniego szczebla sa-

⁸⁶ *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 5, 68 i in.

⁸⁷ Na taki proces wskazują także inne zespoły nagrobków, zob. M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 31-32; J. P. Woronczak, *Cmentarz żydowski w Kromolowie...*, s. 93; A. Trzeciński, J. Sobota, *Cmentarz żydowski...*, s. 103; A. Trzeciński, *Cmentarz żydowski w Lesku. Część II – wiek XVIII*, Lublin 2010, s. 35-36.

⁸⁸ F. G. Hüttenmeister, *AGH. Abkürzungsverzeichnis hebräischer Grabinschriften*. (Frankfurt Judaistische Studien, Bd. 11) Frankfurt am Main 1996, s. 237, przyjmuje teoretycznie możliwość rozwinięcia מו' jako מורנו ורבינו.

⁸⁹ M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło מנהיג; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXXIX; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 32.

⁹⁰ Por. typowe określenia ogółu zarządu gminy w dokumentach gminnych, w Poznaniu w 1677 r.: קהלהנו מנהיגי קהלהנו – *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 20; w Dubnie w 1717 r.: האלופי רוני קציני מנהיגי הקהלה – tamże, dokument nr 5; w Lublinie w 1694 r.: האלופי הקציני ראשי ומנהיגי הקהלה – Sz. B. Nisenbaum, *Le-korot...*, s. 142; zob. też *Statut krakowskiej gminy...*, s. III, LXXVII; A. Michałowska-Mycielska, *The Jewish Community...*, s. 64.

morządu, czyli marszałka ziemstwa. Trzykrotnie notujemy określenia funkcji na szczęblu kahału: פּרנס ומנהיג הקהילה (senior i przywódca gminy, 9/1569), לוי _ מנהיג בקהלה קדושה לוב (przywódca w świętej gminie Lublin, 66/1646), הקהילה הראש ומנהיג (przełożony i przywódca gminy, 109/1755) – tu niewątpliwie chodzi o stanowiska seniorów zarządu gminy. W siedmiu przypadkach tytuł manhig nie ma dookreślenia, lecz występuje w kontekście ważkich tytułów i epitetów: דאומתיה האלוף (wielmożny, dostojny, przywódca, przywódca swego ludu; 18/1614), מנהיג האלוף (przywódca, wielmożny, 53/1640⁹¹), הראש ומנהיג הרב (książe i wielmoża, zwierzchnik i przywódca, mistrz; 83/1684), ומנהיג האלוף (wielmożny, naczelnik i przywódca; 96/1741⁹²), פּרנס ומנהיג (senior i przywódca 147/1782, 149/1783), המנהיג הנגיד (przywódca, wielmoża; 190/1801) – rozumie się, że chodzi tu o kontekst gminy, i zapewne o stanowiska seniorów zarządu gminy. Jednak nie we wszystkich przypadkach pełnienia funkcji w zarządzie gminy umieszczano odnośne tytuły na nagrobkach, jak wskazuje przykład Joela Corefa, w którego epitafium nie ma jakiegokolwiek odniesienia do funkcji seniora gminy, którą potwierdzają inne źródła⁹³.

Tytuł אלוף (*aluf*) spotykany jest już w tekstach biblijnych, gdzie występuje stosunkowo często w takich znaczeniach, jak ‘przyjaciół’ oraz ‘dowódca wojskowy’, ‘wódz plemienia’. W czasach talmudycznych był tytułem, którym określano mędrców i nauczycieli akademii babilońskich (Miszna, Pirke awot VI,3; Talmud babiloński, Berachot 17a). Od około IX wieku rozpowszechnia się w różnych krajach i przekształca w epitet stosowany wobec wybitnych uczonych, następnie wobec osób wpływowych, o wysokiej pozycji społecznej z racji stanowiska ale i wykształcenia⁹⁴. W gminach Rzeczypospolitej wyraz aluf (przyjmując tłumaczenie ‘wielmożny’) funkcjonował jako tytuł honorowy, którym określano urzędników kahalnych na wysokich stanowiskach (parnasim, towim, roszim)⁹⁵. W lubelskich epitafiach występuje w całym omawianym okresie, w odniesieniu do 28 mężczyzn (6%), przeważnie w kontekście ważkich tytułów świadczących o piastowaniu wyso-

⁹¹ W aktach procesu w 1636 r. występuje pośród *seniores* gminy jako Kopel Samsonowicz; w księgach grodzkich lubelskich w 1637 r., także pośród seniorów, jako Kopel Samsonowicz (*Materiały źródłowe...*, t. 3, nr 255).

⁹² Występuje w księgach grodzkich lubelskich w latach 1729-1731 pośród seniorów gminy jako Moszek Wulfowicz (*Materiały źródłowe...*, t. 1, nr 1978 nn.).

⁹³ W aktach procesu w 1636 r. występuje pośród *seniores* gminy jako Iowel Aurifabrum (Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy...*, s. 119); w księgach grodzkich lubelskich w 1637 r., także pośród seniorów, jako Jowel Złotnik (*Materiały źródłowe...*, t. 3, nr 255).

⁹⁴ B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XLII; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 27; [hasło] Alluf, oprac. red., [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 1, s. 677.

⁹⁵ *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 3 i następne; *Statut krakowskiej gminy...*, s. II nn., 20 nn., zob. też przyp. 90.

kich stanowisk w gminie lub ziemstwie, np.: האלוף הקצין המנהיג מדברנא דאומתיה (wielmożny, dostojny, przywódca, przywódca swego ludu, 18/1614), ומנהיג מדינה, ראש האלוף (wielmożny, naczelnik i przywódca ziemstwa, 45/1635), היג האלוף, מן (przywódca, wielmożny, 53/1640), האלוף הראש ומנהיג (wielmożny, naczelnik i przywódca, 96/1741).

Wyraz קצין (*kacin*) w tekstach biblijnych określa władcę, przywódcę, zwierzchnika, także sędziego. Podobne znaczenia – przywódca i osoba odpowiedzialna za decyzje w wymiarze gminy – funkcjonowały w czasach talmudycznych. W gminach aszkenazyjskich *kacin* (przyjmując tłumaczenie ‘dostojnik’) to tytuł honorowy o takim samym znaczeniu jak aluf – określano nim członków zarządu gminy⁹⁶. W naszym zbiorze występuje na nagrobkach z XVII i XVIII wieku, zaledwie u siedmiu mężczyzn (1,3%), zawsze wspólnie z innymi ważkimi tytułami (aluf, manhig, ros – zob. przykłady wymienione wyżej).

Wyraz נגיד (*nagid*) występuje w Biblii wielokrotnie w znaczeniach: ‘książe’, ‘wódz’, ‘oficer’, ‘dostojnik dworski’. W okresie X-XVI wieku funkcjonował w krajach muzułmańskich w Europie i Afryce jako tytuł zwierzchnika diaspory kraju, a w państwach Maghrebu w okresie XVI-XIX wieku jako tytuł zwierzchnika gminy. Być może już od średniowiecza przeszedł do diaspory aszkenazyjskiej, gdzie oznaczał osobistość i jednocześnie bogacza⁹⁷. Pośród badaczy nie ma zgody co do rzeczywistej funkcji tego wyrazu w społecznościach żydowskich Rzeczypospolitej⁹⁸. W omawianych inskrypcjach określenie *nagid* (przyjmując znaczenie ‘wielmoża’) zastosowano wobec 22 mężczyzn (5%), w okresie od schyłku XVII do początku XIX wieku. W początkowym okresie występuje w kontekście ważkich tytułów i funkcji (np. 83/1684, 88/1711, 109/1755), i jeśli nawet nie był związany z pełnieniem jakiejś konkretnej funkcji, to można przyjąć, że traktowano go jako tytuł honorowy przynależny wyższym funkcjonariuszom kahalnym. W późniejszych epitafiach nie ma już tego kontekstu i prawdopodobnie staje się tylko

⁹⁶ *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło קצין; M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło קצין; B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XLII; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 34 oraz edycje dokumentów: *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, dokument nr 5, 20 i in.

⁹⁷ S. W. Baron, *The Jewish Community...*, vol. 1, s. 187-194, vol. 2, s. 218; R. Żebrowski, [hasło] *nagid*, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, t. 2, s. 205; E. Bashan (Sternberg), E. Bareket, [hasło] *Nagid*, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 14, s. 729-733.

⁹⁸ A. Leszczyński (*Sejm...*, s. 48) traktuje wyraz *nagid* jako tytuł honorowy równoważny z tytułem *aluf*, podobnie L. Hońdo (*Stary żydowski...*, s. 134; *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014, s. 162-163) jako tytuł honorowy seniorów gminy, natomiast J. P. Woronczak (*Cmentarz żydowski...*, s. 117) zalicza ten wyraz (z tłumaczeniem ‘możny’) do epitetów, co wynika ze specyfiki analizowanego przezeń materiału (kilka użyc w inskrypcjach z XX wieku); podobnie wyrazy *aluf* i *kacin* (tamże, s. 111-112).

epitetem pochwalnym (208/1810), o czym może też świadczyć użycie go w stosunku do kobiety (nagida, 275/1829).

Pod wpływem otoczenia nieżydowskiego – jak sądzi Bernhard Wachstein – powstał zwyczaj poprzedzania tytułów epitetami כבוד (*kewod* – czcigodny) i מעלה (*maalat* – wielmożny)⁹⁹. W epitafiach lubelskich epitet *kewod* zauważalny jest od 1558 roku i występuje w takiej funkcji w całym omawianym okresie 20 razy (4% mężczyzn), rzadko w zapisie pełnym (taki przeważnie u osób o najwyższej pozycji, np. 222/1815, 233/1818, 270/1828), częściej w skróconym do sygła, w sekwencji z innymi tytułami, zawsze umieszczany na początku, np. כ'ה' (171/1799), כ'הר' (71/1648), כמהור'ר (91/1727).

W sześciu inskrypcjach, w tym trzech sprzed XIX wieku, notujemy następujące sekwencje skrótów: א'מ' (אדוננו מורנו) – nasz pan, nasz nauczyciel, 6/1558), א'מ'ר' (אדוננו מורנו ורבינו) – nasz pan, nasz nauczyciel i nasz mistrz, 80/1669) i analogiczna sekwencja o rozmaitych zapisach: אדמו' (154/1787), א'מ'ור' (233/1818), אדמור' (270/1828) oraz אדו"מ (אדוננו ומורנו) nasz pan i nasz nauczyciel, 271/1828). Interesuje nas tu element א' / אד' / אדו', który tłumaczę jako skrócenie grzecznościowego tytułu אדון (*adon* pan) użytego w formie אדוננו (*nasz pan*). Słowo *adon* – w znaczeniu 'władca', 'pan' – już od czasów biblijnych służyło jako określenie Boga, ale także różnych stopni zwierzchności i bardzo często jako tytuł grzecznościowy przy zwracaniu się do bliźnich¹⁰⁰. W napisach nagrobkowych sprzed XIX wieku jest on używany bardzo rzadko, natomiast później wchodzi w skład sekwencji adonenu morenu *we-rabenu* (nasz pan, nauczyciel i mistrz), z której uformował się skrót אדמור (*admor*) i jako taki zaczął funkcjonować samodzielnie jako tytuł przynależny chasydzkim cadykom¹⁰¹. W takim właśnie znaczeniu użyto go w ostatnim z wymienionych przykładów (271/1828), gdzie odnosi się do dziadka zmarłego, czyli lubelskiego cadyka zwanego Widzącym z Lublina. Tego zwrotu nie ma w inskrypcji samego cadyka (222/1815), dlatego, że wówczas jeszcze nie ukształtował się zwyczaj stosowania tej formuły do przywódców chasydzkich.

Wyraz שר (*sar*) w tekstach biblijnych występuje licznie na określenie różnego rodzaju wysokich stanowisk i funkcji przywódczych, także w odniesieniu do by-

⁹⁹ B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXXVIII, nie umieszcza tego procesu w czasie. Mogło to nastąpić dopiero w okresie nowożytnym, bowiem w średniowiecznych inskrypcjach nagrobkowych epitety te jeszcze nie występują, zob. G. Nahon, *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale*, avec une préface de B. Blumenkranz, Paris 1986; M. Brocke, *Der alte jüdische Friedhof zu Frankfurt am Main: unbekante Denkmäler und Inschriften*, Sigmaringen 1996; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*

¹⁰⁰ *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło אדון.

¹⁰¹ Por. M. Wodziński, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 32 i 107; L. Hońdo, *Stary żydowski...*, s. 143-144.

tów anielskich. Analogicznie jest w literaturze talmudycznej, z przewagą znaczenia ‘książę’¹⁰². W XVI-wiecznym statucie gminy krakowskiej termin *sar* stosowany jest na określenie wojewody¹⁰³. W omawianych epitafiach wyraz ten dostrzegamy jako wysokiej rangi epitet pochwalny o charakterze tytułu, stosowany wobec postaci wybitnych. Przyjmuję tłumaczenie ‘książę’, bowiem w kontekstach jego użycia przeważa zapożyczenie biblijne: „książę i to wielki pośród Izraela” (2Sm 3,38) lub w wersjach nieco zmienionych, np. książę i dostojnik pośród Izraela – tak jest w sześciu przypadkach (83/1684, 88/1711, 115/1762, 127/1769, 205/1809, 210/1810). Wyraz ten użyty bywa także w takich epitetach pochwalnych, jak „książę światłości” (20/1616), „książę Tory” (76/1652, 110/1755) i niejasnym „książę z Jerozolimy” (84/1690).

Tytułem o swoistej wymowie jest קדוש (*kadosz* – święty, w znaczeniu: męczennik). Wprawdzie w omawianym zbiorze napisów wyraz *kadosz* występuje bardzo licznie, lecz głównie jako epitet pochwalny, a w niektórych przypadkach w zupełnie niejasnym sensie, natomiast w niewątpliwym znaczeniu ‘męczennik’, czyli ten, który oddał życie za wiarę, tylko jeden raz – na nagrobku Nachmana ben Jehoszua Jaakow (46/1636) ofiary procesu opisanego w literaturze przedmiotu¹⁰⁴. Znaczenie wyrazu *kadosz* jako ‘męczennik’ wspiera formuła *הי"ד (השם ינקם דמו)* Pan pomści jego krew¹⁰⁵, która w zachowanych inskrypcjach lubelskich nie występuje.

Przed prezentacją bloku zawierającego tytułaturę, personalia i pochwały wstawiano niekiedy wyrażenie *ה"ה* (skrót od *הלא הוא* oto ten). Bernhard Wachstein uważa, że zwrot ten służy do uwydatnienia znaczenia osoby, podobnie jak podawanie tytułów w pełnym zapisie¹⁰⁶.

9.2. Tytuły kobiet

Kobiety tytułowane są konsekwentnie jednym zwrotem grzecznościowym *marat* (pani), w zapisie pełnym: *מרת* lub skróconym – *מר* (tak od połowy XVII wieku) i sygłem *מ* (tak od XVIII wieku i często). Brak tego tytułu zauważalny jest tylko w czterech przypadkach. Ponadto, obok *marat*, występuje określenie *רבנית* (*rabanit*), które stosowano – jak wynika z inskrypcji – wobec żon, córek i sióstr rabinów (np. 60/ok. 1644-1646, 85/1691, 107/1752, 279/1830).

¹⁰² *Wielki słownik hebrajsko-polski...*, hasło *r*>; M. Jastrow, *A Dictionary...*, hasło *r*>.

¹⁰³ *Statut krakowskiej gminy...*, s. II i 21.

¹⁰⁴ Zob. przyp. 120.

¹⁰⁵ Por. B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XLIII; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 138-139; L. Hońdo, *Stary żydowski...*, s. 156-157.

¹⁰⁶ B. Wachstein, *Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XLIII.

10. Wiek i stan cywilny

Do podstawowych elementów formularza inskrypcyjnego należy określenie informujące o ogólnym etapie życia i jednocześnie o stanie cywilnym zmarłego. Dzieciństwu przynależne są określenia: ילד / ילדה (*jalad / jalda* – chłopiec / dziewczynka), wiekowi młodzieńczemu przeważnie: בחור / בתולה (*bachur / betula* – młodzieniec, kawaler / dziewica, panna), wiekowi dojrzałemu, po zawarciu małżeństwa: איש (*jisz*), rzadziej גבר (*gewer*) – mąż, mężczyzna oraz אישה (*jisza* niewiasta) i אשה (*eszet* żona), te bywają poszerzone o informacje takie jak „nasz ojciec” (144/1780.), „nasza matka” (36/1633). Granice wiekowe tych etapów nie są ściśle ustalone, aczkolwiek w niemałym stopniu dostrzegalna jest korelacja z przedziałami wiekowymi o jakich czytamy już w Misznie (Pirke awot 5,15): „pięćioletni – do nauki Tory, dziesięcioletni – do nauki Miszny, trzynastoletni – do spełniania przykazań, piętnastoletni – do nauki Gemary, osiemnastoletni – do małżeństwa, dwudziestoletni – do zabiegania o utrzymanie, trzydziestoletni – jest w pełni sił, czterdziestoletni – ma zrozumienie, pięćdziesięcioletni – może doradzać, sześćdziesięcioletni – jest stary, siedemdziesięcioletni – jest sędziwy, osiemdziesięcioletni – otrzymał moc, dziewięćdziesięcioletni – jest zgrzybiały, stuletni – jakby już umarł, odszedł i zniknął ze świata.”¹⁰⁷. Pośród zachowanych inskrypcji ze starego kirkutu nie ma ani jednej odnoszącej się do młodzieńców (tj. poniżej 13 roku życia) i panien, ani też do dzieci¹⁰⁸. Brak podstawowego określenia zauważamy tylko w trzech przypadkach z XVI i początku XVII wieku. Te podstawowe informacje mogą być wzbogacone określeniami opisowymi. W zachowanych tekstach nie ma ich wiele, a dotyczą przypadków skrajnych, tj. wieku młodego oraz podeszłego. W stosunku do mężczyzn i kobiet stosowano te same określenia. W epitafiach osób

¹⁰⁷ Cyt. za: *Pirke awot. Sentencje ojców*, red. S. Pecaric, tłum. E. Gordon i S. Pecaric ; por. J. P. Woronczak, *Sposoby określania wieku w epitafiach hebrajskich na przykładzie cmentarza w Krompolowie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2, *Materiały z konferencji, Kraków 24-26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 179 nn.

¹⁰⁸ Należy tu przypomnieć, że w tradycyjnych społecznościach żydowskich zmarłe dzieci kilkuletnie traktowane były inaczej niż dorośli – nie obowiązywała *lewaja* (odprowadzenie do grobu), ani osobna skrzynia do pochówku i grób (*Szulchan aruch*, Jore dea, 344,8; 353,4-5). Dzieci zwykle dokładano do bieżących pochówków dorosłych, rzadko stawiano dzieciom nagrobek. Zgony małych dzieci nie były rejestrowane. Dopiero przepisy prawa cywilnego, wprowadzane w Europie od drugiej połowy XVIII wieku, wymusiły rejestrację zgonów i pochówków małych dzieci na tych samych zasadach jak dorosłych, w konsekwencji tego pojawiły się na kirkutach kwatery dziecięce. Rozporządzenia te w środowiskach zachowawczych przyjmowano z dużym oporem, zob. L. Hońdo, *Nowy cmentarz żydowski w Krakowie. Przewodnik – część I*, Kraków 2006, s. 20-21. Wiemy, że śmiertelność dzieci była duża. W Lublinie, w okresie od 1810 r., odsetek zgonów żydowskich dzieci i młodzieży (do 13 roku życia) wynosił około 40% (obliczenia na podstawie zapisów w księgach zgonów). Zob. też J. P. Woronczak, *Sposoby określania wieku...*, s. 180.

zmarłych zbyt młodo są następujące zwroty: **בנעוריה** (w młodości swojej), **בשנים רך / רכה** (w młodym wieku, dosł. delikatna/delikatny w latach lub uboga/ubogi w lata) i podobny: **אברך** (autonomiczny wyraz powstały z wyrażenia: **רך בשנים** **אב בהכמה** – mędrzec a w młodym wieku¹⁰⁹), **בקוצר ימים** (w krótkości dni), **באביב** (w wiosnie <życia>), **בדמי ימיו** lub **בחצי ימיה** (w połowie dni), **השוקעת בצדהרים** (jak słońce gasnące w południe), **בלא עתו** (nie w jego czasie). Na nagrobkach osób starych: **זקן / זקנה** (stary/stara), **זקן ושבע ימים** (stary i syty dni – zwrot biblijny, zob. Rdz 35, 29 i in.), **ישיש** (sędziwy), **בשיבה טובה** (w dobrej siwiźnie – zob. Rdz 25,8). Ostatni sposób określania wieku to podanie liczby przeżytych lat. Stosowany był dość późno i rzadko, w naszym zbiorze mamy tylko trzy takie przypadki, najwcześniejszy 91/1727, następne 185/ok. 1800, 207/1809. Jest też informacja, że zmarły „od pięćdziesiątego roku życia wycofał się ze służby” (121/1766)¹¹⁰.

Dysponujemy księgami stanu cywilnego, prowadzonymi od 1810 roku, i możemy dla tego późnego okresu porównać określenia opisowe z nagrobków z datami w aktach zgonu:

Określenie na nagrobku	Liczba lat w akcie zgonu	Nr epigrafu, imię zmarłego
w krótkości jej dni	20	273/1829, Cirl
w krótkości dni	32	237/1819, Zisel
w wiosnie <życia>	35	276/1829, Owadja
w połowie jego dni	26	238/1821, Jehoszua
w połowie jej dni	37	261/1827, Ester
w połowie dni	49	264/1828, Nachman
nie w jego czasie	48	268/1828, Jehuda
stary	73	272/1828, Naftali
stara	82	275/1829, Serka
do starości	90	221/1815, Ajgla

11. Data i okoliczności śmierci

W nagrobnych inskrypcjach hebrajskich, od najwcześniejszych znanych średniowiecznych, podawana jest zasadniczo tylko data śmierci¹¹¹. Jest to zapewne

¹⁰⁹ Wyraz *awrech* występuje w Rdz 41,43; przytoczone tu rozwinięcie podaję za midraszem *Bereszit raba*, rozdz. 90.

¹¹⁰ W inskrypcjach lubelskich z późniejszego okresu podawanie liczby przeżytych lat jest już znacznie częstsze.

¹¹¹ W społecznościach zachowawczych podawanie daty urodzin na nagrobku zdarza się sporadycznie, częściej dopiero od XIX wieku w środowiskach asymilujących się. B. Wachstein (*Die Inschriften...*, 1 Teil, s. XXXVI) na nagrobkach wiedeńskich z okresu XVI-XVIII wieku znalazł tylko dwa przypadki wpisaną daty urodzin. J. P. Woronczak (*Cmentarz żydowski...*, s. 78) pośród blisko dziewięciuset

konsekwencja ignorowania momentu urodzin a bardzo mocne eksponowanie czasu śmierci i żałoby w tekstach biblijnych. Stąd zrodził się w kulturze żydowskiej zwyczaj upamiętniania, uświęcania przez żyjących rocznicy śmierci – początkowo osób wybitnych (już w pierwszych wiekach n.e., pośród uczonych-amoraitów), a od średniowiecza także członków rodziny. Zwyczaj ten, zwany w aszkenazyjskim kręgu geokulturowym jorcajt (rocznica, w rozumieniu ‘rocznica śmierci’), zapewne był już powszechny w wieku XIV, bowiem od tego czasu uwzględniano go pod tą nazwą w księgach zwyczajów¹¹².

Na omawianych macewach z lubelskiego kirkutu występuje przeważnie tylko data śmierci, niekiedy także pogrzebu (sześć przypadków). Miejsce daty w inskrypcji ma trzy lokalizacje, co w różnym stopniu zależne jest od czasu, materiału i cech formalnych nagrobka, z czego można wnioskować, że owa lokalizacja była odmienna w poszczególnych ośrodkach, w których wykonane zostały nagrobki. Data poprzedzona jest wprowadzającą formułą określającą zgon. Składniki daty są następujące: dzień tygodnia, dzień miesiąca i nazwa miesiąca, data roczna.

Dzień tygodnia podawano stosunkowo często, lecz nie zawsze. Zapisywany jest w tradycyjny sposób – kolejne dni tygodnia oznaczane są kolejnymi liczbami, począwszy od יום א' (dzień pierwszy, tj. niedziela) do יום ו' (dzień szósty, tj. piątek)¹¹³, przy czym piątek zapisywany jest też jako עש"ק (skrót od שבת קודש erew szabat kodesz wigilia/przeddzień świętego szabat), sobota zawsze jako שבת קודש (szabat kodesz święty szabat).

Nie ma zwyczaju podawania pory dnia¹¹⁴, choć takie przypadki się zdarzały – jak poetycka fraza: „wraz z gwiazdami poranka zgasł” (93/1737). O porze dnia pośrednio informuje wyrażenie określające zakończenie dnia świątecznego, np. מ"ש (od מוצאי שבת *mocae szabat*) – zakończenie szabat (125/1768), במוצאי יו"כ – na zakończenie Jom Kipur (126/1768).

Dzień miesiąca zapisywany jest najczęściej kolejnym numerem w zapisie liczbowym (przy czym tradycyjnie unikano zapisów stanowiących część imienia bożego, czyli 15 zapisywano jako ט"ו zamiast ה"י, 16 jako ט"ז zamiast י"ז), sporadycznie są

inskrypcji z XVIII-XX w. w Kromiowie odnotował tylko dwa przypadki podania daty urodzin, obydwie z XX w.

¹¹² A. Rothkoff, [hasło] Mourning, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 14, s. 585-589; L. I. Rabinowitz, [hasło] Yahrzeit, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*, vol. 21, s. 271.

¹¹³ W niniejszym opracowaniu nazwy dni tygodnia przejęte są z tradycji chrześcijańskiej, przy czym należy pamiętać, że jest to zabieg umowny, bowiem według tradycji judaizmu doba zaczyna się wieczorem i kończy następnego wieczoru, np. niedziela, jako pierwszy dzień tygodnia, zaczyna się wieczorem po szabacie i kończy w niedzielę wieczorem.

¹¹⁴ Niektórzy autorzy jako określenie pory dnia traktują wyraz erew w zapisach typu erew rosz szabat, erew Jom Kipur, zob. np. L. Hońdo, *Hebrajska epigrafika...*, s. 189 nn.

to pełne nazwy liter, np. *חייט* (*chet* = 8), niekiedy w zapisie słownym, np. *המשה ימים* (piątego dnia) *שמונה ימים* (ósmego dnia). Nierzadko dla daty dziennej stosowano chronogramy, z których najczęściej spotykamy wyraz *טוב* (dobry, o wartości liczbowej 17) oraz *חי* (żywy, o wartości 18), ponadto *אך* (zaiste, 21), *אוי* (biada, 17), *וך* (czysty, 27). W nazwach miesięcy, oprócz wariantów grafii nazw i numeracji miesiąca *adar* w roku przestępnym (*אדר ראשון* / *אדר ר'* / *אדר א'* / *אדר שני*), zauważamy typowe terminy wariantowe – dla miesiąca *חשוון* jest *מרחשוון* (*marcheszwan*, dosł. gorzki *cheszwan*¹¹⁵), dla miesiąca *אב* jest *מנחם אב* (*menachem aw* pocieszyciel *aw*¹¹⁶) i częściej tylko *מנחם*. Mamy też językowy zabytek: *חדש זיו* (*chodesz ziw* miesiąc jasności) – występująca w Biblii (1Krl 6,1) nazwę z kalendarza kanaańskiego, odpowiednik miesiąca *ijar* (20/1616).

Jeśli śmierć nastąpiła podczas święta lub w przeddzień święta, to jest to zawsze uwzględniane poprzez odpowiedni zapis, wówczas z pominięciem nazwy miesiąca, oczywiście oprócz *ראש חודש* (*Rosz Chodesz* Nowy Miesiąca) i *ערב ראש חודש* (*erew Rosz Chodesz* wigilia Nowiu Miesiąca) zapisywanych w skrócie: *ע'ר'ח'* i *ר'ח'*. Specyficzne dla tradycji żydowskiej są takie zapisy, jak np. wigilia Nowiu Miesiąca *tamuz* (czyli 29 *siwan*), 1 dzień Nowiu Miesiąca *tamuz* (30 *siwan*), 2 dzień Nowiu Miesiąca *elul* (czyli 1 *elul*).

Przed datą roczną umieszczane jest, choć nieregularnie, wyrażenie *שנת* lub *בשנת* (roku / w roku), rzadko *לפרט* (według rachunku) lub *לסדר* (według porządku) – te dwa ostatnie przeważnie przy chronogramach, choć nie zawsze). Tylko w jednym przypadku data zapisana jest z rzędem tysiącleci: *השסד* (tj. 5364, 15/1604), w pozostałych bez tysiącleci, z następującą po dacie formułą *לפ'ק* (od *לפרט קטן* li-prat katan według krótkiej rachuby¹¹⁷). Formuła ta w najwcześniejszych nagrobkach bywa pomijana, później stosowana jest regularnie. Od lat trzydziestych XVII wieku spotykamy zapisy skrócone do *לפ'* lub *ל'* (i nietypowe: *ל'ק'*, *ל'ק*), a od lat osiemdziesiątych XVIII stulecia także w postaci ligatury trzech liter *לפ+ק*. W dwu epigrafach z XVI wieku zastosowano po dacie rocznej jeszcze średniowieczną formułę: *ליצירה* tj. 'szóstego tysiąclecia od stworzenia <świata>' (6/1558) i w skrócie *ליצירה* (8/1550.-1590.)¹¹⁸. Data zapisywana jest najczęściej jako typowa sekwencja liter-liczb. W kilku przypadkach są pełne nazwy liter, np. *צדי"ק דל"ה"* (*szin cadik dalet 38/1633*), *תיו מים הוא* (*taw mem he 83/1684*), w tym z zapi-

¹¹⁵ Nazwa ironiczna, związana z tym, że w tym miesiącu nie przypada żadne święto.

¹¹⁶ Ironiczny eufemizm, bowiem w miesiącu *aw* przypada rocznica dwukrotnego zburzenia świątyni jerozolimskiej.

¹¹⁷ Zapis skrócony wprowadzony został od roku 5001 wg kalendarza żydowskiego, tj. 1239/1240 wg kalendarza gregoriańskiego.

¹¹⁸ Średniowieczne formuły omawia M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 148 nn.

sem mieszanym, np. תיקך טירת (127/1769). Sporadycznie stosowano zapis słowny: חמש מאות ושמונים ושמונה (pięćset osiemdziesiąt osiem, 271/1828). Stosunkowo często (50 przypadków) datę roczną zapisano chronogramem – jako zapis jedyny bądź dodatkowy. Pożądane wartości liczbowe uzyskiwane są przez oznaczenie liter lub wyrazów w obszerniejszym tekście, np. וכבה מנורה (i zgasła lampa) – całe wyrażenie ma wartość liczbową 334 (11/1573), מ'ש'י'ח' ה' א'ב'י (pomazańcze Pański, ojciec mój) – całe wyrażenie ma wartość liczbową 376 (20/1616) lub jako krótkie wyrazy, np. דשן (tłustość) = 354 (12/1593-1594), h>i (dokonał) = 375 (18/1614).

Mamy też dwa przykłady (20/1616 i 92/1735) uzupełnienia daty śmierci przez podanie nazwy parazy, czyli fragmentu Tory przeznaczonego do czytania na dany tydzień roku. W niektórych inskrypcjach data śmierci podana jest dwukrotnie (np. 37/1633, 62/1644) lub trzykrotnie (145/1781), niekiedy w sposób wysoce skomplikowany (20/1616).

W sześciu przypadkach, z okresu XVI-XVIII wieku, podano także datę pogrzebu. W trzech z nich śmierć nastąpiła w szabat, a pogrzebu dokonano po szabacie (np. 125/1768, 135/1777), w jednym mamy zapis, że „odszedł i został pogrzebany w wigilię świętego szabatu” (156/1788). Pozostałe przypadki nie mają związku z szabatem.

Pośród zachowanych napisów tylko dwukrotnie nie ma daty śmierci – przy imieniu żony pochowanej wraz z mężem pod wspólnym nagrobkiem (14/1597) oraz na skromnej steli z początku XVII wieku (22/ok. 1616), dwukrotnie brak daty rocznej (5/ok. 1552 – tu niedokończony zapis daty; 133/1773 – u drugiej osoby), dwukrotnie dnia i miesiąca, raz daty dziennej. Zdarzają się też wewnętrzne sprzeczności w dacie, tj. niezgodność dnia miesiąca z dniem tygodnia, jeśli jest podany (4/1543, 70/1648, 86/1693, 87/1707).

W omawianych inskrypcjach nie było zwyczaju podawania przyczyny czy okoliczności śmierci. Powodem tej absencji jest niewątpliwie świecki charakter takiej informacji, podobnie jak nie podawano do pewnego czasu świeckich profesji i nazwisk urzędowych. Jedyny przypadek umieszczenia w epitafium przyczyny zgonu dotyczy sfery sakralnej, czyli męczeńskiej śmierci – *kidusz ha-Szem* – w konsekwencji oskarżenia o mord rytualny. Ofiarą był Nachman ben Jehoszua Jaakow, zmarły 6 sierpnia 1636 roku (46/1636). Dwa procesy przeprowadzane w Lublinie w 1636 roku zaznaczyły się w literaturze z epoki¹¹⁹ i omawiane były w opracowaniach historyków¹²⁰. Pierwsza sprawa dotyczyła oskarżenia o zamordowanie dziec-

¹¹⁹ *Pieśń nowa o Żydach lubelskich*, [b.m., b.r.; po 1636], k. 1 nlb. verso.

¹²⁰ M. in. M. Bałaban, *Hugo Grotius und die Ritualmordprozesse in Lublin (1636)*, [w:] *Festschrift zu Simon Dubnow siebzigsten Geburtstag*, Berlin 1930, s. 87-112; H. Węgrzynek, „Czarna legenda” Żydów. *Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce*, Warszawa 1995, s. 125-128 i 192; Z. Guldon, J.

ka chrześcijańskiego. Oskarżonymi byli – zwani w dokumentach procesu – Pieszak i Lachman (Baruch ben Pesach i Nachman ben Jehoszua Jaakow). Podczas tortur i przesłuchań w śledztwie prowadzonym w dniach 27-30 maja oskarżeni nie przyznali się do zarzucanych im czynów i sąd uniewinnił ich i zwolnił. Drugi proces trwał w dniach 7-11 sierpnia. Oskarżona została cała gmina – a bezpośrednio cyrulik Marek Markowicz (Mordechaj ben Meir) i kilka towarzyszących mu osób – o pozyskanie krwi chrześcijańskiej podczas przeprowadzania zabiegu chirurgicznego zakonnikowi. W wyniku wyroku Marek został poćwiartowany 12 sierpnia. Nie są znane wszystkie szczegóły tych procesów, toteż istnieją dwie hipotezy przyczyny śmierci Nachmana. Jedna taka, że po zwolnieniu zmarł w wyniku ran odniesionych podczas tortur w pierwszym procesie, druga, że został wciągnięty do procesu drugiego i był jedną z ofiar jeszcze przed jego zakończeniem. Należy jeszcze zauważyć, że epitafium Nachmana zawiera wyjątkową relację z tortur.

12. Inne informacje

W omawianych inskrypcjach odnajdujemy informacje o niektórych zajęciach świeckich. Profesja złotników ujawniona została dzięki omawianemu już przydomkowi צוררף (coref złotnik), jaki występuje w kilku inskrypcjach z XVII wieku, a informacje te potwierdzają inne źródła z epoki (zob. część 6).

W epitafiach lubelskich, podobnie jak z innych miejscowości, stosunkowo wcześniej pojawia się informacja o zajęciu kupca lub handlarza. Nie jest podana wprost, lecz jako epitet pochwalny, za pośrednictwem cytatu z literatury talmudycznej (Talmud babiloński, Szabat 31a): היה עוסק במשא ומתן באמונה – zajmował się handlem [dosł. braniem i dawaniem] uczciwie (124/1768, 158/1788, 192/1802-1808, 264/1828). W tym ostatnim przypadku mamy potwierdzenie z aktu zgonu, w którym jako zawód wpisano „tandeciarz” (czyli handlarz towarami marnej jakości). O tym, że była to tylko jedna z pochwał, a nie regularna informacja, świadczy to, że dla zachowanych inskrypcji z lat 1810-1830 odnajdujemy w aktach zgonu jedenaście przypadków określenia zawodu jako kupiec lub handlarz lub tandetnik, a w epitafiach tych osób nie ma jakiegokolwiek odpowiednika.

W epitafiach, zwłaszcza wczesnych, brak jest informacji dotyczących życia prywatnego, dlatego wyjątkowe, zaskakujące i jednocześnie niejasne jest wtrącenie, które można odczytać jako aluzję do życiowych nieszczęść a może tylko trudów w pokonywaniu przedsięwzięć: „Bramy łez, nieczystości i kłopotów, od niepowodzenia do niepowodzenia” (18/1614).

*

Wijaczka, *Procesy...*, s. 34-35 oraz 102-122 (aneks źródłowy – relacje z przesłuchań).

Jak zostało już wspomniane – do nietradycyjnych informacji, uznawanych za świeckie, i jako takie zbędne na żydowskim nagrobku, a wprowadzanych w skali Rzeczypospolitej stopniowo w okresie od drugiej połowy XVIII wieku, należą: data urodzin, nazwisko, profesja cywilna, funkcje społeczne, zainteresowania, liczba przeżytych lat, przyczyna śmierci. Nie da się uniknąć konkluzji, że większość z tych informacji pojawia się w inskrypcjach nagrobkowych przeważnie po wprowadzeniu ksiąg stanu cywilnego, do których należało je podać przy zgłaszaniu narodzin dziecka czy zgonu osoby bliskiej.

W omawianych epitafiach lubelskich, czyli do roku 1830, zmiany owe są niemal niezauważalne. Nie mamy ani jednego przykładu podania daty urodzin, nazwiska urzędowego, funkcji społecznych, zainteresowań. Informacje o profesjach cywilnych pojawiają się w XVII wieku wyjątkowo poprzez przydomek (*Coref*) i dopiero od lat sześćdziesiątych następnego stulecia poprzez figurę językową określającą jedynie profesję kupca. Przyczyna śmierci występuje tylko raz, i to w wyjątkowym przypadku męczennika skazanego na śmierć w słynnym procesie w 1636 roku. Liczba przeżytych lat to jeden przykład z 1727 roku i dwa z początku XIX wieku. Te dane dają nam obraz społeczności bardzo tradycyjnej, zachowawczej.

13. Eulogie śródtekstowe

W tradycji żydowskiej przyjęte jest, zwłaszcza w tekstach pisanych, po wymienieniu osoby, miejscowości lub instytucji – umieszczanie krótkiej wypowiedzi modlitewnej o charakterze życząco-pochwalnym, którą w literaturze przedmiotu określa się terminem eulogia. Tak jest również w inskrypcjach nagrobkowych od wczesnego średniowiecza¹²¹. Eulogie dotyczące osób niosą istotne informacje, bowiem inne formuły przeznaczone są dla żyjących, inne dla zmarłych; w stosunku do zmarłych istnieje także zróżnicowanie pod względem statusu osoby. Zobaczmy jak funkcjonują eulogie w inskrypcjach lubelskich.

Przed wszystkim stosowane są wyłącznie wobec mężczyzn. Rzadko umieszczano je po imieniu osoby, której poświęcone jest epitafium (16%). Po imieniu ojca eulogie znajdują się w 64% przypadków, w tym tylko jeden raz dotyczący osoby żyjącej. Można wnioskować, że brak eulogii oznacza żyjącego ojca, bowiem z eulogią informującą o zmarłym ojcu zwykle współwystępuje określenie מנחה (manoch spoczywający). Po imieniu innych osób (mężów, teściów, dziadków) eulogie zapisano w 30% przypadków, w tym tylko dwie dotyczące osób żyjących (mężów).

¹²¹ Zob. analogie wskazane przez L. Zunza, *Das Gedächtniss der Gerechten*, [w:] tenże, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, Bd. 1, s. 304 nn. oraz M. Wodzińskiego, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 136 nn.

Można zatem przyjąć, że eulogie dotyczące osób żyjących stosowano w omawianym okresie w Lublinie sporadycznie.

Jakich formuł używano wobec osób zmarłych? W zachowanych napisach są wyłącznie te oparte na ustępie biblijnym: זכר צדיק לברכה – pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona (Prz 10,7). Stosowano je w trzech rodzajach o różnej długości i zapisywano jako abrewiatury (oprócz jednego przypadku zapisu pełnego). Najkrótsza to ז"ל (skrót od זכרונו לברכה – pamięć jego niech będzie błogosławiona), obejmująca 52% wszystkich użyć; w tym jako jej wersję skróconą traktując sygiel ז' użyty sześciokrotnie w XIX wieku. Druga to זכר צדיק לברכה זצ"ל (pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona), obejmujący 33% użyć. Trzeci rodzaj obejmuje dziewięć wariantów różnej długości, od cztero- do sześciowyrazowych: זקצ"ל, זצלה"ה, זצלה"ה, זצ"ה, זצוק"ל, זללה"ה, זללה"ה, זלה"ה; np. זקצ"ל, זצלה"ה, זצלה"ה, זצ"ה, זצוק"ל, זללה"ה, זללה"ה, זלה"ה – skrót od זכר צדיק לברכה לחיי העולם הבא – pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona do życia w świecie przyszłym. Długość i zawartość tych eulogii koreluje z pozycją danej osoby w społeczności.

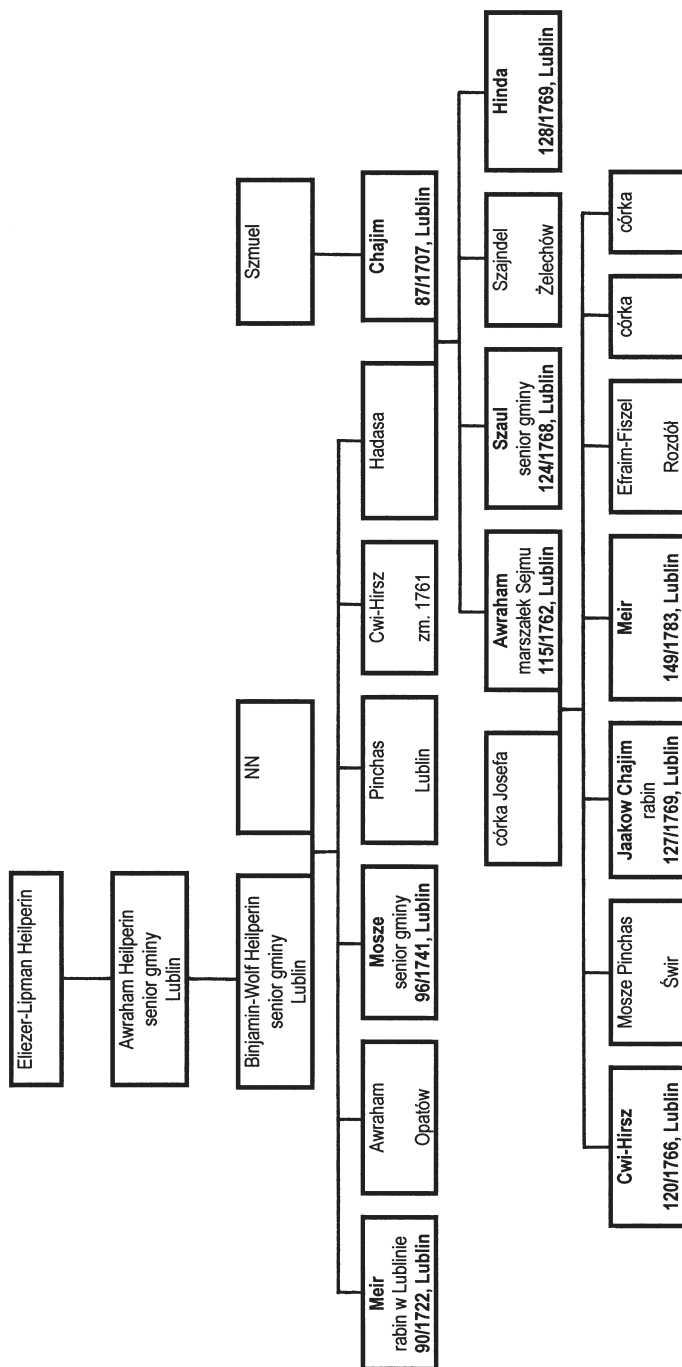
W odniesieniu do osób żyjących notujemy tylko trzy pewne przypadki zastosowania eulogii. Dwukrotnie, po imieniu męża zmarłej, użyto formuły נ"י (נרו יאיר) jego światło niech świeci (114/1762, 220/ok. 1814), raz, po imieniu ojca, nietypowej sekwencji שי'ע'ולננ', którą, w danym kontekście, można rozwinąć jako: נצחים נצחה עדי עד ולנצח – który niech żyje przez wieki wieków (207/1809).

Zachowało się dziewięć przypadków zastosowania eulogii po toponimie. Ośmiokrotnie dotyczy to gminy w danej miejscowości, gminy i okręgu lub miasta – gdzie użyto typowej formuły יצ"ו (י' i יצ"ו), także w zapisach krótszych: י' i יצ"ו (skrót od ישרה ונואלה niech ją ochrania jej Opoka i Zbawca) (np. 74/1649-1650, 127/1769, 273/1829), raz formuły תו"ב"ב (תבונה ותבונה במהרה בימינו) niech się odbuduje i utwierdzi, rychło, jeszcze za dni naszych) użyto wobec Ziemi Świętej (194/1803).

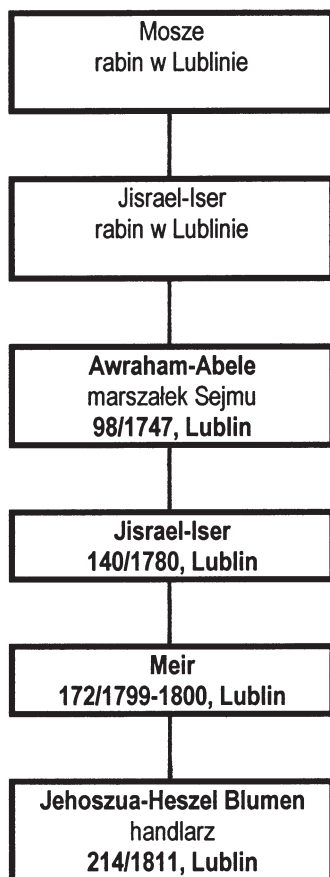
Eulogie יצ"ו dwukrotnie notujemy także po imionach osób (126/1768, 151/1786), lecz zachowane przykłady nie pozwalają na określenie intencji jej zastosowania i pewne rozwinięcie.

14. Wątki genealogiczne

Głównym powodem zainteresowania XIX-wiecznych badaczy nagrobkami były dociekania genealogiczne. Napisy nagrobkowe, obok takich źródeł jak pinkasy posiedzeń Waadu, pinkasy bractw (zwłaszcza *Chewra Kadisza*), strony tytułowe ksiąg drukowanych, służyły m.in. do konstruowania drzew genealogicznych ważniejszych osób, bowiem zapisy dotyczące zwykłych śmiertelników pozbawione były cech identyfikacyjnych. Wskazanie zachowanych ogniw w łańcuchu pokoleń,

naszkicowanie pewnych ciągów pokoleniowych czy gniazd rodzinnych możliwe jest nawet na bazie tak przetrzebionego materiału epigraficznego jaki przetrwał do czasów obecnych. Zaprezentowane niżej przykłady są jedynie próbkami mającymi

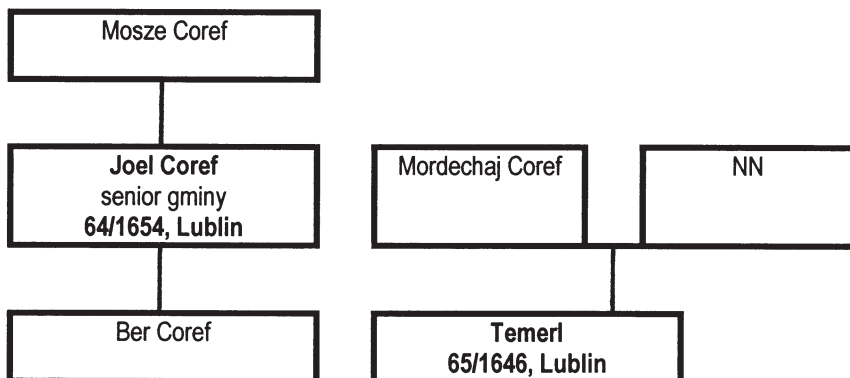

II. 2

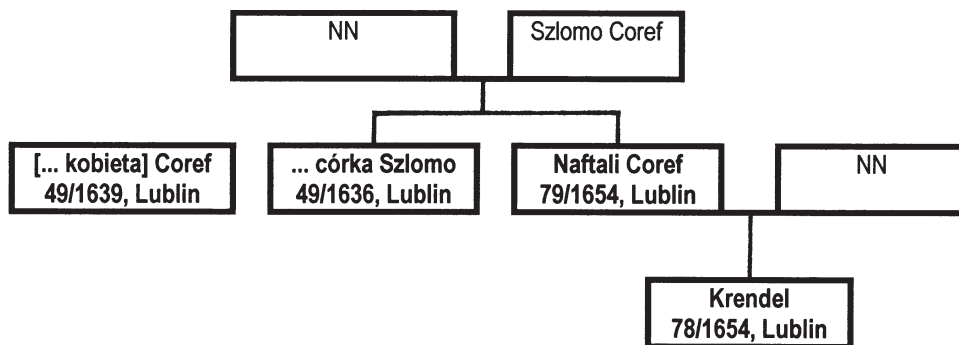
pokazać efektywność jednego z ważniejszych źródeł służących dawnym badaczom genealogii.

Majer Bałaban, na podstawie przywoływanej już pracy Jisraela T. Ajzensztata¹²² rozrysował drzewo genealogiczne rodu Heilperinów w celu wskazania na nim miejsca marszałka Sejmu Czterech Ziem Awrahama ben Chajim. Oto wersja tego drzewa uwzględniająca rozpoznane nagrobki z Lublina: [il. 1]

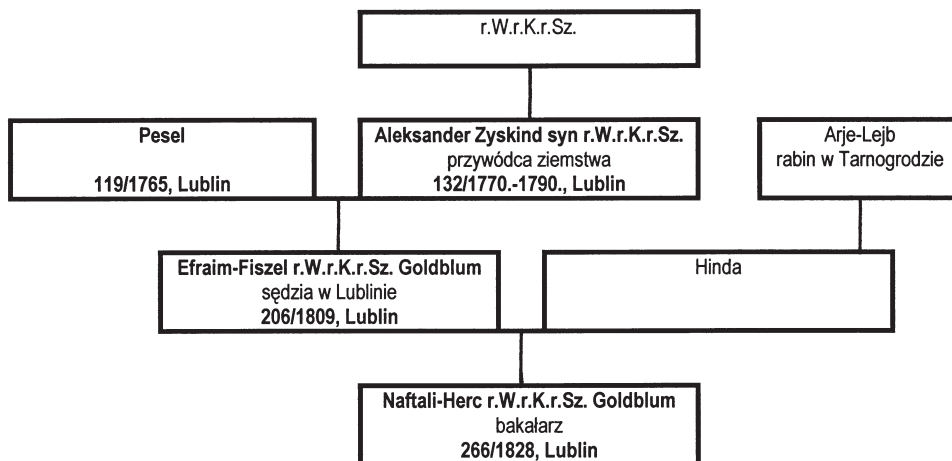
¹²² M. Balaban, *Die Judenstadt...*, s. 69; J. T. Ajzensztat, *Da'at kedoshim...*, s. 57 nn.

II. 3a

II. 3b

II. 4

Dla skoligaconej z Heilperinami rodziny innego marszałka Waadu – Awraha-
ma-Abele ben Jisrael-Iser – możliwe jest, przy pomocy materiału epigraficznego,
utworzenie łańcucha obejmującego sześć pokoleń następców z ojca na syna: [il. 2]

Na podstawie sześciu zachowanych inskrypcji zmarłych posługujących się
przydomkiem Coref (Złotnik), można rozrysować dwa fragmenty gałęzi drzewa.
Ujawnia się przy tym fakt koligacji w obrębie tego samego rodu (lub odrębnych
rodów) złotników. [il. 3]

Inna grupa nagrobków pozwala na zrekonstruowanie fragmentu drzewa ge-
nealogicznego obejmującego cztery pokolenia rodu posługującego się akronimem
r.W.r.K.r.Sz. [il. 4]

Lublin, stary cmentarz żydowski, wykaz analizowanych epigrafów i wymienionych na nich osób:

Lp	Pł.	Imiona	Patronimik	inne	Data śmierci wg kalendarza żydowskiego	Data śmierci wg kalendarza gregoriańskiego
1	M	Jaakow Kopelman	Jehuda	ha-Lewi	23 siwan 5301	19 czerwca [sobota] 1541
2	M	Joske	[lata 1540.-1570.]
3	M	Jisrael	Sz.		15 tiszri ...	[lata 1540.-1570.]
4	M	Awraham	Uszaj		poniedziałek, 25 siwan 5303	28 maja 1543
5	K	Chana	A[wraham]		czwartek, 12 elul [brak roku]	[1552?]
6	M	Szalom Szachna	Josef		piątek, Rosz Chodesz kislew [1 kislew] 5319	11 listopada 1558
7	K	[lata 1550.-1570.]
8	K	Tamara	Szm...		... Rosz Chodesz aw [1 aw] 53...	[lata 1550.-1590.]
9	M	Jaakow	Mordechaj		21 tamuz 5329	6 lipca 1569
10	K	Ester	Mosze		4 szwat 5330	10 stycznia 1570
11a*	M	Szlomo	Jechiel	Luria	12 kislew 5334	7 listopada 1573
11b						
12	M	Jechiel	Szlomo	Luria	[brak dnia i miesiąca] 5354	1593-1594
13	K	Malka	Lejb		13 tewet 5355	25 grudnia 1594
14	M	Jehuda Lejb	Meir	Aszkenaz	21 szwat 5357	9 lutego 1597
	K	Fajga	-	żona [Jehudy Lejba]	-	-
15	M	Jicchak	Szlomo	[dziadek] Argin, Hiszpania	piątek, 14 szwat 5364	16 stycznia 1604

A. Trzciński, *Składnik informacyjny w hebrajskich epitafiach...*

16	M	Menachem	Mordechaj Man		...	[ok. 1604]
17	M	Jisrael Iserl	Jechiel	Luria	25 tiszri 5366	7 października 1605
18	M	Mosze	Jehoszua		piątek, 7 cheszwan 5375	10 października 1614
19	M	Jehoszua	Mosze	Elis [ojciec]	piątek, 5 ...	[ok. 1614-1636]
20	M	Meir	Gedalja		środa, 10 ijar 5376	27 kwietnia 1616
21a*	M	Jaakow	Aharon	Waj'l	poniedziałek, 22 ijar 5376	9 maja 1616
21b						
22	M	Jechiel	Jehuda		[brak]	[ok. 1616]
23	M	Mosze	Jehuda	[dziadek] Szlomo	wtorek, 25 ijar 5377	30 maja 1617
24	M	Jirmeja	Josef		poniedziałek, 4 elul 5377	4 września 1617
25	K	Chawa	Josef	Dlugtt	...	[ok. 1617]
26	M	Aharon	Juzpa		czwartek, 20 cheszwan 5379	8 listopada 1618
27	?	[po 1620]
28	M	Jicchak	[Note]	ha-kohen, Szpiro	... 5383	1622-1623
29	M	Josef	Jehoszua		poniedziałek, 29 tiszri 5387	19 października 1626
30	M	[Szlomo]	...	Rofe [Luria]	niedziela, 29 tamuz 5388	30 lipca 1628
31	M	Eliezer Jicchak	Meir	ha-Lewi	...	[lata 1630.]
32	?	[lata 1630.]
33	M	Szlomo	[lata 1630.]
34	M			[lata 1630.]
	K			
35	K		24 tetwet 5393	6 stycznia 1633
36	K	... Bajla	...sze r.I.		wtorek, 4 nisan 5393	15 marca 1633
37	K	Leja	Hilel	[mąż] Szmuel Rechels	wtorek, 11 nisan 5393	22 marca 1633
38	M	Efraim Zalman	Naftali	Szor	28 tiszri 5393	2 października 1633
39	M	Menachem	Juda	Hencziner	...	[ok. 1633-1646]
40	?	[ok. 1633-1650.]
41	K	[mąż] Szimшон	...	[ok. 1633-1654]
42	K		7 kislew 5395	28 listopada 1634
43	K	Rachel [mąż]	...	[ok. 1634]
44	K	Rachel	Aharon Zelig		...	[ok. 1634]
45	M	Josef Aszer	Mosze Josef		poniedziałek, 23 tamuz 5395	9 lipca 1635
46	M	Nachman	Jehoszua Jaakow		6 aw 5396	7 sierpnia 1636
47	M	Mosze	Elija	Montalto , Francja	poniedziałek, 24 ijar 5397	18 maja 1637

MATERIAŁY

48	K	Bajla	Nachum	[ojciec] z Włodzimierza, [mąż] Meir rabin w Brześciu	23 adar 5399	27 lutego 1639
49	K	Coref	18 adar II 5399	24 marca 1639
	K	...	Szlomo	Coref	28 adar II 5396	4 kwietnia 1636
50	M	Jisrael	Meir	rabin w Brześciu	niedziela, 6 nisan 5399	10 kwietnia 1639
51	M	Baruch	Jehuda	Segal	23 kislew 5400	19 grudnia 1639
52	M	Jissachar Ber	Elchanan		6 adar 5400	29 lutego 1640
53	M	Jaakow Kopel	Szimszon	ha-kohen	29 adar 5400	23 marca 1640
54	M	Mosze	Jisrael		erew Rosz Chodesz elul [29 aw] 5401	5 sierpnia 1641
55	M	Menachem Manes	- [Man?]		5 szwat 5402	6 stycznia 1642
56	M	Jechezkel	Jehuda	Segal, [teść] Szlomo Rofe Doktor	... 5403	1642-1643
57	M	Aleksander Zyskind	Jehonatan		14 szwat 5403	3 lutego 1643
58	M	Uri Szraga Fajwel	Lazar Judels	[ojciec] z Krakowa	czwartek, 21 adar 5403	12 marca 1643
59	M	Jaakow	Efraim Naftali		16 kislew [5404]	[27 listopada 1643]
60	K	Bluma	Cwi	[mąż] Jaakow	...	[ok. 1644-1646]
61	M	Mosze Jehoszua	Awraham	Rofe	szabat, 17 nisan, 1 dnia chol ha-moed Pesach 5404	23 kwietnia 1644
62	M	Baruch	Jisrael Josef Mosze	ha-Lewi	niedziela, 22 siwan 5404	26 czerwca 1644
63	K	Rejna	Meir	[mąż] Icyk Manels	środa, 2 tamuz 5404	6 lipca 1644
64	M	Joel	Mosze	Coref	17 szwat 5405	13 lutego 1645
65	K	Temerl	Mordechaj	[mąż] Ber ben Joel Coref	11 adar 5406	26 lutego 1646
66	M	Jehuda Lejb	Szlomo	kohen	11 nisan 5406	27 marca 1646
67	M	Jehuda Lejb Manels	Szmuel		czwartek, 18 tiszi 5407	27 września 1646
68	M	[Meir?]	...		wtorek, 26 adar wtóry 5407	2 kwietnia 1647
69	M	Jicchak Jaakow Kopel	Josef Aharon Perec Jehuda	[ojciec] z Łucka	1 nisan 5407	6 kwietnia 1647
70	M	Hirsz	Awraham		piątek, [23] ijar 5408	15 maja 1648
71	M	Awraham	Ber		7 elul 5408	25 sierpnia 1648
72	M	Eliezer Zusman	Aleksander	kohen	11 kislew 5409	26 listopada 1648
73	K	Jenta	Szmuel Rechels		[brak dnia i miesiąca] 5409	1648-1649
74	M	Naftali	[Jicchak]	[dziadek: Szimszon], Kac, Lublin	... 5410	1649-1650

A. Trzeciński, *Składnik informacyjny w hebrajskich epitafiach...*

75	K	[ojciec lub mąż] Rofe	26 tetwet 5411	19 stycznia 1651
76	M	Natan	Jicchak	Szpiro	środa, 17 elul 5412	21 sierpnia 1652
77	K	Roza	...	[mąż] Chajim Menachem Man	... 5413	1652-1653
78	K	Krendl	Naftali	[ojciec] Coref	wtorek, 23 szwat 5414	10 lutego 1654
79	M	Naftali	Szlomo	Coref	poniedziałek, 28 tamuz 5414	13 lipca 1654
80	M	Josef	Dawid	[ojciec] rabin w K...	niedziela, 6 nisan 5429	7 kwietnia 1669
81	M	Szmuel	Jisrael Iser	[dziadek] Szimszon, Lublin	erew Rosz Chodesz tamuz [29 siwan] 5442	5 lipca 1682
82	M	Naftali Hirsz	-	rabin w Lublinie, [teść] Heszal ben Jaakow	piątek, 15 elul 5442	18 września 1682
83	M	Jaakow	-	[teść] Szmuel Rechels	8 tetwet 5445	15 grudnia 1684
84	M	Cwi Hirsz	Zecharja Mendel	rabin w Lublinie	17 tiszri 5451	20 września 1690
85	K	Fajgla	Jehoszua Heszal	[mąż] Naftali Hirsz, rabin w Lublinie	szabat, 6 tiszri 5452	29 września 1691
86	M	Baruch	Mosze Kopels	Lublin	niedziela, 2 tamuz 5453	6 lipca 1693
87	M	Chajim	Szmuel	[teść Chajima] Wolf r.A.r.L. (=syn Awrahama syna Lipmana)	[czwartek], 10 szwat 5467	13 stycznia 1707
88	M	Zeew Wolf	Jehuda		17 adar 5471	8 marca 1711
89	M	Aleksander Sender	Chajim	Majzels	27 kislew 5477	11 grudnia 1716
90	M	Meir	-		piątek, 5 marcheszwan 5483	16 października 1722
91	M	Arje Jehuda Lejb	Jicchak	ha-Lewi, [ojciec] rabin w Lublinie	środa, 6 kislew 5488	19 listopada 1727
92	M	Jicchak Ajzyk	-	Segal	piątek, 13 tetwet 5495	7 stycznia 1735
93	M	Cwi Hirsz	Azriel	autor <i>Eteret Cwi</i>	22 ijar 5497	23 maja 1737
94	M	Jicchak	Pinchas	[ojciec] rabin w Kurowie	9 nisan 5499	17 kwietnia 1739
95	K	Sara	Chajim	[mąż] Jehoszua z Szydłowa	szabat, erew Rosz Chodesz cheszwan [29 tiszri] 5500	31 października 1739
96	M	Mosze	Binjamin Wolf	r.A.r.L. (=syn Awrahama syna Lipmana)	niedziela, 5 szwat 5501	22 stycznia 1741
97	K	Bluma	Cwi	[ojciec] rabin w Łukowie	10 marcheszwan 5504	28 października 1743

MATERIAŁY

98	M	Abele	Iserl	[dziadek] Mosze	4 dnia chol ha-moed Pesach [20 nisan] 5507	31 marca 1747
99	M	Jisrael	Elijahu		poniedziałek, 11 kislew 5509	2 grudnia 1748
100	K	Sara	Dawid		niedziela, 8 kislew 55...	[ok. 1750]
101	?		erew szabat, 26 ijar ...	[lata 1750.-1770.]
102	M	Eliezer	Awraham	ha-Lewi	niedziela, 21 ijar ...	[lata 1750.-1780.]
103	M	Eliezer Lipman	Mosze	Segal, z Opola	...	[lata 1750.-1780.]
104	M	... Awraham	[lata 1750.-1780.]
105	K? Manes [ojciec lub mąż]		...	[lata 1750.-1780.]
106	?		piątek, 8 adar 5511	5 marca 1751
107	K	Chaja	Jicchak Chazak		szabat, 15 ijar 5512	29 kwietnia 1752
108	M	Szlomo	Chanoch Henich	Lublin	22 cheszwan 5513	30 października 1752
109	M	Natanel	Szilem-Mezulam		czwartek, 17 tamuz 5515	26 czerwca 1755
110	M	Meir	Meir		niedziela, 17 elul 5515	24 sierpnia 1755
111	M	Jicchak Ajzyk	Meir		środa, 8 kislew 5516	1 grudnia 1756
112	M	Awraham	Rach (=Chajim)	marszałek Waadu	17 tewet 5520	6 stycznia 1760
113	M	Cwi Hirsz	Jicchak Jaakow Rechels		czwartek, 27 adar II 5521	2 kwietnia 1761
114	K	Fajgla	Manli	[mąż] Meir	erew szabat 5 cheszwan 5523	22 października 1762
115	M	Awraham	Rach (=Chajim)	marszałek Waadu / [Chajim] r.W.r.A.r.L. (=zięc Wolfa syna Awrahama syna Lipmana)	poniedziałek, 15 marcheswan 5523	1 listopada 1762
116	[K]		17 adar 5523	2 marca 1763
117	M	Jicchak	Binjamin Bunem	rabin w Białym-kamieniu, [ojciec] z Tarnogrodu	środa, 7 ijar 5523	20 kwietnia 1763
118	?		szabat, 8 adar I 5524	11 lutego 1764
119	K	Pesel	-	[mąż] Aleksander Zyskind r.W.r.K.r.Sz.	5 tewet 5526	17 grudnia 1765
120	M	Cwi Hirsz	Awraham [marszałek Waadu]	[ojciec] z Lublina, [dziadek] Rach (=Chajim)	niedziela, 24 tewet 5526	5 stycznia 1766

A. Trzciński, *Składnik informacyjny w hebrajskich epitafiach...*

121	M	Awraham	Josef		niedziela, 7 adar 5526	16 lutego 1766
122	M	Reuwen	Jeszajahu	[ojciec] z Turobina	erew szabat, 19 aw 5526	25 lipca 1766
123	? 5528	1767-1768
124	M	Szaul	Chajim	[Chajim] r.W.(=zięć Wolfa)	2 dnia Rosz Chodesz elul [1 elul] 5528	14 sierpnia 1768
125	K	Szewa	Josef r.A.		szabat, 6 tiszri 5529	17 września 1768
126	M	Naftali Hirsz	-		Jom Kipur [10 tiszri] 5529	21 września 1768
127a*	M	Jaakow Chajim	Awraham	rabin w Lublinie	niedziela, 8 elul 5529	10 września 1769
127b						
128	K	Hinda	Chajim	[Chajim] r.W.(=zięć Wolfa)	poniedziałek, 27 marcheszwan 5530	27 listopada 1769
129	M	Baruch	Mosze Jicchak Żółkiew		26 kislew 5531	13 grudnia 1770
130	M	Jicchak	Cwi Hirsz		poniedziałek, 7 tewet 5531	24 grudnia 1770
131	K	Ita	Mosze Jicchak		...	[lata 1770.–1780.]
132	M	Aleksander Zyskind	r.W.r.K.r.Sz.		21 adar ...	[lata 1770.–1790.]
133	M	Josef	Zecharja Mendel	[ojciec] rabin w Słucku	[brak daty diennej] szwat [brak roku]	-
	M	Mosze	Menachem Manes	-	13 cheszwan 5534	30 października 1773
134	M	Jicchak Cwi Hirsz	Szmuel Zajnwel		szabat, 23 aw 5535	19 sierpnia 1775
135	M	Szaul	Nachum	[dziadek] Jomtów Lipman z Sandomierza	szabat, 13 aw 5537	16 sierpnia 1777
136	K	Fajgla	Jechiel Michel		15 nisan 5538	12 kwietnia 1778
137	M	Jisrael	Awraham		...	[ok. 1778]
138	M		10 nisan 5539	27 marca 1779
139	M	Efraim	Josef	[ojciec] z Leżajska	18 cheszwan 5540	28 października 1779
140	M	Jisrael Iser	Abele Iserles [marszałek Waadu]	[Iserl – dziadek]	3 nisan 5540	8 kwietnia 1780
141	? 5541	1780–1781
142	M	Szimon	D[awid lub Dow]		...	[ok. 1780]
143	K	Fajga	[lata 1780.]
144	M	Jissachar	Cwi		...	[lata 1780.]
145	M	Josef	Lewi	[ojciec] z Zamościa	11 adar 5541	8 marca 1781
146	M? nisan 5542	14 marca–16 kwietnia 1782
147	M	Natan	Jicchak Ajzyk		23 ijar 5542	7 maja 1782

MATERIAŁY

148	M	Josef	-	Teomim , rabin naszej gminy, rabin w Ostrowcu	Sukot [18 tiszri] 5543	26 września 1782
149	M	Meir	Awraham		szabat, 26 tamuz 5543	26 lipca 1783
150	M	Josef	-	rabin w Białej, [ojciec] rabin w Ślucku	erew Rosz Chodesz aw [29 tamuz] 5543	29 lipca 1783
151	M	Meszulam Zalman	Josef	[ojciec] rabin w Brześciu	8 adar 5546	6 lutego 1786
152	M	Szimszon	Aleksander Zyskind		Rosz Chodesz kislew [1 kislew] ...	[ok. 1786]
153	M	Menachem Manlu	Urisz Fajwel		27 ijar 5547	15 maja 1787
154	M	Szaul	Meir	rabin w Lublinie, [ojciec] rabin w Ostrogu	szabat, 27 kislew 5548	8 grudnia 1787
155	M	Awraham Mosze Elimelech	Jicchak		16 ... 5548	1787-1788
156	M	Dow Ber	Szmuel Zanwel	[ojciec] z Zamościa	erew szabat, 16 szwat 5548	25 stycznia 1788
157	M	Awraham	Motek		1 dzień Rosz Chodesz t[amuz] [30 siwan] 5548	5 lipca 1788
158	M	Jehoszua Falk	Cwi Hirsz	Kac	12 elul 5548	14 września 1788
159	M	Meir	Jisrael		...	[ok. 1788]
160	M?	[ok. 1788-1799]
161	K	Ester	Gerszon		8 tiszri 55[50]	28 września 1789
162	K	Riwka Ita	Eliezer	[ojciec] z Opola	...	[ok. 1790]
163	M	Jaakow	Binjamin Wolf		Rosz Chodesz ijar [30 nisan] 5551	4 maja 1791
164	M	[ha-kohen]	...	[ok. 1791-1800]
165	M	Aharon	Jehuda Lejb		8 szwat ...	[ok. 1793-1818]
166	M	Zecharja Mendel	Dawid		24 szwat 5554	25 stycznia 1794
167	M	...	Cwi Hirsz	[ojciec/teść?] Fiszli	15 szwat 5556	25 stycznia 1796
168	K		7 aw 5556	11 sierpnia 1796
169	M	Cwi Hirsz	Szaul	[ojciec] rabin w Lublinie	poniedziałek, ...	[ok. 1796-1811]
170	M	Awraham Jaakow	Mosze	ha-kohen	...	[ok. 1796-1817]
171	K	Chaja	Efraim		15 kislew 5560	13 grudnia 1799
172	M	Meir	Jisrael Iser Abeles	[Abele – dziadek]	5560	1799-1800
173	K	Fajga	Awraham		...	[ok. 1799]
174	K	Machla	Efraim		6 tiszri ...	[ok. 1799]
175	M	Menasze	Jicchak		15 elul 5560	5 września 1800
176	K	Gitel	Mosze	[ojciec] z Jarosławia	Hoszana Raba [21 tiszri] 5561	10 października 1800

A. Trzeciński, *Składnik informacyjny w hebrajskich epitafiach...*

177	M	Jaakow Jisrael Iser	Aszer Anczel	ha-Lewi, [ojciec] z Rawy	Szemini Aceret [22 tiszri] 5561	11 października 1800
178	M		5 kislew 5561	22 listopada 1800
179	M	Chajim	Cwi		25 tewet ...	[ok. 1800]
180	K	Hinda Lea	Awraham	[ojciec] rabin w Łucku	...	[ok. 1800]
181	M	Jissachar Ber	[ok. 1800]
182	M	Zecharja Mendel	Jaakow ...	[przodek] Zecharja Mendel z Berdyczowa	...	[ok. 1800]
183	K	[ok. 1800]
184	M	[ok. 1800]
185	M	[ok. 1800]
186	?	[przodek] Eljakim Gecel Heilperin z Brodów	...	[ok. 1800-1825]
187	M?	...	Szimszon		...	[ok. 1800-1830]
188	?	...	Mosze		...	[ok. 1800-1830]
189	M	Mosze	Eljakim		8 szwat 5561	22 stycznia 1801
190	M	Mosze	r.H.r.A.r.M.D.		szabat, 14 siwan 5561	26 maja 1801
191	M	Eliezer	Mosze	Lublin	[15 adar II 5562]	19 marca 1802
192	M	Meir	Mosze		23 tamuz 556[2-8]	1802-1808
	M	Mosze	Meir	
193	M	Jekutiel Zalman	...		6 szwat 5563	29 stycznia 1803
194	M	Mosze	Elijahu		18 cheszwan 5564	3 listopada 1803
195	K	Miriam	Jissachar Ber kohen		... 5564 lub 5577	1803-1804 lub 1816-1817
196	M	Efraim Fiszel	Arje Lejb	[dziadek] Cwi Hirsz rabin w Halberstadt	9 adar I 5565	8 lutego 1805
197	M	Mordechaj	Binjamin Zeew Wolf		7 adar 5566	25 lutego 1806
198	M	Nachman	Cwi Hirsz		niedziela, 8 siwan 5566	25 maja 1806
199	M	Awigdor	Mordechaj		Szemini Aceret [22 tiszri] 5567	4 października 1806
200	K	Chaja	Jeszajahu		2 dnia Rosz Chodesz cheszwan [1 cheszwan] 5567	13 października 1806
201	M	Mosze Szmuel Szelke	Jehuda Lejb	[ojciec] rabin w Zawichoście	szabat, 9 siwan 5568	4 czerwca 1808
202	M	Zeew	Binjamin		22 tamuz 5568	17 lipca 1808
203	K	Rejna	Szimszon	[dziadek] r.Z.r.W.r.K., [mąż] Saadia ze Szkłowa	czwartek, 10 tewet 5569	29 grudnia 1808

MATERIAŁY

204	K	...	Cwi Dawid	[ojciec] Segal z Krakowa, [mąż] Jehuda stąd	...	[ok. 1808-1830]
205	M	Saadja	Jehuda Lejb	[ojciec] ze Szklowa, [teść Saadji] Szimшон r.W.r.W.r.K.	niedziela, 13 tetew 5569	1 stycznia 1809
206	M	Efraim Fiszel	Aleksander	[dziadek] r.W.r.K.r.Sz., [teść Aleksandra] Arje Lejb rabin w Tarnogrodzie	poniedziałek, 21 siwan 5569	5 czerwca 1809
207	M	Awraham	Jaakow Jicchak	ha-Lewi Horowic	erew Jom Kipur [9 tiszri] 5570	19 września 1809
208	M	Jekutiel Zalman	Eleazar		15 szwat 5570	20 stycznia 1810
209	M	Dow Ber	Szmuel		acharon szel Pesach [22 nisan] 5570	26 kwietnia 1810
210	M	Pinchas	Cwi		erew Sukot [14 tiszri] 5571	12 października 1810
211	M	Natan Note	Chajim		8 kislew 5571	5 grudnia 1810
212	? 5571	1810-1811
213	M	Mordechaj	Dawid Tewel	Kac	24 ijar 5571	18 maja 1811
214	M	Jehoszua Heszal	Meir Iser Abeles	[dziadek] Iser, [pradziadek] Abele	erew szabat, 6 tamuz 5571	28 czerwca 1811
215	M	Cwi Hirsz	Mosze	[dziadek] r.H.r.A.	czwartek, 2 elul 5571	22 sierpnia 1811
216	M	Elijahu	Menachem Mendel		27 cheszwan 5572	14 listopada 1811
217	M	Elijahu	Cwi Hirsz		...	[ok. 1811-1817]
218	K	Lea	Mosze	[teść] Natan Note raw z Janowa	20 cheszwan 5574	13 listopada 1813
219	M	Mosze	Awraham		23 ijar 5574	13 maja 1814
220	K	Rachel	Saadja	[mąż] Nachum ze Szklowa	...	[ok. 1814]
221	K	Rejna	Mosze		niedziela, 23 adar I 5497	24 lutego 1737
	K	Ejgla	Aleksander Zyskind		poniedziałek, 3 adar I 5575	13 lutego 1815
222	M	Jaakow Jicchak	Awraham Eliezer	ha-Lewi Horowic	9 aw 5575	15 sierpnia 1815
223	K	[ok. 1815]
224	M	Jeszaj	Mosze Jaakow		...	[ok. 1815-1822]
225	K	...	Cwi	[mąż] z Lublina	...	[ok. 1815-1820.]
226	M	Aharon	Hilel	ha-Lewi	17 adar 5576	17 marca 1816
227	M	Mordechaj	Jehuda	[przodek] Simcha Raport	wtorek, 13 nisan 5576	11 kwietnia 1816

A. Trzciński, *Składnik informacyjny w hebrajskich epitafiach...*

228	M	Jomtow Netel	Menachem	[ojciec] rabin z Czechowa	13 szwat 5577	30 stycznia 1817
229	K	Roza	Awraham	Kac	28 adar 5577	16 marca 1817
230	M	Josef	Zecharja Mendel		14 siwan 5577	29 maja 1817
231	M	Mordechaj	Jehuda		2 dnia chol ha-moed Sukot [18 tiszri] 5578	28 września 1817
232	M?	[ok. 1817]
233	M	Azriel	Dow	ha-Lewi Horowic rabin w Lublinie, [ojciec] z Zamościa	szabat, 22 cheszwan 5579	21 listopada 1818
234	M	Arje Lejbusz Awraham	Szaul	ha-Lewi, [ojciec] rabin w Zasławiu	3 tetwet 5579	31 grudnia 1818
235	M	Arje Lejb	Awraham Mosze Elimelech		...	[ok. 1818–1821]
236	K	Sara Fajga	Szaul		czwartek, 11 ijar 5579	6 maja 1819
237	K	Zisel	Szlomo		10 aw 5579	1 sierpnia 1819
238	M	Jehoszua	[Jisrael] MaHaRI z Warszawy		wtorek, 6 szwat 5581	9 stycznia 1821
239	K		21 tetwet 5582	14 stycznia 1822
240	M	Jicchak Natan Note	Mosze Perec		wtorek, 28 szwat 5582	19 lutego 1822
241	M	Note Meir	Josef		6 ijar 5582	27 kwietnia 1822
242	M	Arje Lejb	Szlomo Zalman	[ojciec] z Końskowoli	22 siwan 5582	11 czerwca 1822
243	M	Meir	Mordechaj		wtorek, 21 marcheszwan 5583	5 listopada 1822
244	K	...	[Akiwa]	[mąż] Sz...	4 siwan 5583	14 maja 1823
245	M	[kohen]	2 dnia Rosz ha-Szana [2 tiszri] 5584	7 września 1823
246	M	Josef	Jaakow Kopel		... siwan 5548	1788
	M	Zeew Wolf	Josef		24 marcheszwan 5584	29 października 1823
247	M	Cwi	Meszulam	ha-Lewi	...	[ok. 1823]
248	M	Josef	Binjamin Zeew		...	[ok. 1823-1830]
249	M	...	Jicchak	ha-kohen	...	[ok. 1823-1830]
250	M	[kohen]	1 adar I 5584	31 stycznia 1824
251	M	Jaakow Dawid	Mosze	z Chelma	27 ijar 5584	25 maja 1824
252	M	Efraim Fiszel	Mosze		21 siwan 5584	17 czerwca 1824
253	M	Jisrael	Eliezer	ha-Lewi	22 tiszri 5585	14 października 1824
254	K	Frumet	Meszulam		28 siwan 5585	14 czerwca 1825
255	M	Jicchak Ajzyk	[ok. 1825]
256	K	Roza	Szlomo Zalman		27 tamuz 5586	1 sierpnia 1826

MATERIAŁY

257	M	Naftali	Mordechaj Zyskind	ha-Lewi Landa , [dziadek] Jaakow z Lubartowa	22 cheszwan 5587	22 listopada 1826
258	K	Dijana	Mosze		...	[ok. 1826]
259	M	Jehoszua Heszal	Szlomo	[ojciec] rabin w Kurowie, [dziadek] Jehoszua Heszal rabin w Rykach	10 tewet 5587	9 stycznia 1827
260	M	Dawid Tewel	Josef	[dziadek] Zecharja Mendel	18 elul 5587	10 września 1827
261	K	Ester Perel	Cwi Dawid	[ojciec] ha-Lewi, rabin w Krakowie	piątek, erew Rosz ha-Szana [29 elul] 5587	21 września 1827
262	M	Jisrael Iser	Jisrael Iser	[ojciec] rabin w Parczewie	8 tiszri 5588	29 września 1827
263	M	Jona Jicchak	Meir		5 tewet 5588	23 grudnia 1827
264	M	Nachman	Dawid		15 tewet 5588	2 stycznia 1828
265	M	Dow Ber	Jicchak		2 adar 5588	17 lutego 1828
266	M	Naftali Herc	Efraim Fiszal	[dziadek] Zyskind z rodu r.W.r.K.r.Sz. z Lublina, [teść] rabin w Tomaszowie, [teść dziadka] rabin w Tarnogrodzie	środa, 26 adar 5588	12 marca 1828
267	M	Cwi Hirsz	Szlomo	ha-kohen, rabin w Dubience, [przodek] Cwi Hirsz Rapoport rabin w Halberstadt	27 nisan 5588	11 kwietnia 1828
268	M	Jehuda Mosze Zeew Wolf	Zecharja Mendel		wtorek, 2 dnia [Rosz Chodesz nisan] [1 ijar] 5588	15 kwietnia 1828
269	M	[Dow Ber]	[Mosze]		2 dnia Rosz Chodesz ijar [1 ijar] 5588	15 kwietnia 1828
270	M	Szaul Efraim Fiszal	Azriel	ha-Lewi Horowic , [ojciec] rabin w Lublinie	szabat, 19 ijar 5588	3 maja 1828
271	M	Eleazar Mosze	Jaakow Kopel	[dziadek] Jaakow Jicchak ha-Lewi Horowic	19 elul 5588	29 sierpnia 1828
272	M	Naftali Herc	Jechiel Michel		niedziela, 22 tewet 5589	28 grudnia 1828
273	K	Cirl	Cwi Hirsz	[ojciec] z Warszawy	21 adar I 5589	24 lutego 1829

274	K	Czarne Lea	Jaakow	[mąż] Meir ben Jissachar z rodu RaSZaLa	7 adar II 5589	12 marca 1829
275	K	Serka	Jicchak		[16 aw 5589]	15 sierpnia 1829
276	M	Owadja Aszer Jaakow	Szalom Szachna		2 marcheszwan 5590	29 października 1829
277	M	Szlomo	Dawid		13 cheszwan 5590	9 listopada 1829
278	K	Chawa Chana	Mosze	[ojciec] z Wodzisławia	[23 tetwet 5590]	[18 stycznia 1830]
279	K	Jenta Pesa	Meir	Jechiel rabin z ...rodna	2 dnia Szawuot [7 siwan] 5590	29 maja 1830
280	?	...	Menachem Manli	[ojciec?] z Kurowa	...	[ok. 1830]
281	?	rabin w Krasnym-brodzie	...	[ok. 1830]

*) Literami a i b oznaczono nagrobki pierwotne i wtóre.

Информационный компонент в древнееврейских эпитафиях на старом еврейском кладбище в Люблине

Древнееврейские надгробные надписи Раннего Нового времени отличаются формализованной структурой, из которой можно выделить следующие неизменные компоненты: вводная формула, лаудация, причитание, информация, заключительная формула. Такие надписи с XIX в. по сегодняшний день являются одним из важнейших источников для еврейских исследователей генеалогии. Данная публикация посвящена только информационному компоненту эпитафий, который является существенным для генеалогических исследований. Исходной основой работы являются 284 эпитафии собранные автором. Они происходят из надгробии на старом еврейском кладбище в Люблине (с 1541 до 1830 года, когда закрыли кладбище). В состав собранных материалов входят сохраненные и несохраненные эпитафии (включая такие, которые сохранились только на фотографиях или в списках разных исследователей с XIX в.). К тексту добавляется список этих надписей и упомянутых в них людей. Воспользуясь этим материалом, автор приступает к детальному анализу всех категорий информации находящейся в эпитафиях. Это следующие категории: 1) обозначение родства и кровного родства, 2) имена, 3) определение родства при помощи суффиксальных форм, 4) определение личностей при помощи акронимов, 5) родовый титул, 6) кличка и прозвище, 7) авторство произведения, 8) топонимы, 9) титулатура (в том: 9.1. мужские титулы, эпитеты похожие на титулы, выполняемые функции; 9.1.1. титулы должностей, постов, кагалных функции; 9.1.2. титулы определяющие степень религиозного образования и почётные титулы; 9.2. женские титулы), 10) возраст и семейное положение, 11) число и обстоятельства смерти, 12) дополнительная информация, 13) евлогии в тексте.

Ключевые слова: еврейские кладбища, еврейские надгробия, древнееврейские эпитафии, эпиграфика, еврейская генеалогия, Люблин

Information component in Hebrew epitaphs from the old Jewish cemetery in Lublin

Hebrew epitaphs in the early modern period have a formalized structure composed of the following fixed elements: exordium, encomium, lament, informative part and final exhortation. Since XIX century, such inscriptions have been one of the most essential sources for Jewish genealogy scientists. The present study is devoted to only informative part of the epitaphs' structure, which is vital for genealogical studies. The source basis is a repertory of 284 epitaphs from 1541-1830 gathered by the author from tombstones located in the Jewish cemetery in Lublin (from the oldest known tombstone up to these dating to the end of functioning of the cemetery), preserved and not preserved (including known only from photographs and estreats dressed by different scientists since XIX century). The article includes also the list of the epigraphs and persons mentioned on them. The text plays a role of an example of the scrutiny of particular categories of epitaphs' informative parts. There are the following categories: 1) marking kinship and affinity, 2) names, 3) defining kinship/affinity by names' suffixes, 4) defining personal data by acronyms, 5) family title, 6) byname and nicknames, 7) a work's author, 8) place names, 9) front matter (including: 9.1. men titles, epithets in the form of titles, functions performed; 9.1.1. titles of office, posts, Qahal and sub-Qahal functions; 9.1.2. titles defining religious education level and courtesy titles; 9.2. women titles), 10) age and marital status, 11) date and circumstances of death, 12) other pieces of information, 13) intertextual eulogia.

Keywords: Jewish cemeteries, Jewish tombstones, Hebrew epitaphs, epigraphy, Jewish genealogy, Lublin

Informationselement in den hebräischen Grabinschriften aus dem alten jüdischen Friedhof in Lublin

Die hebräischen Grabinschriften aus der Neuzeit haben eine bestimmte formalisierte Struktur, die aus den folgenden festen Elementen besteht: Anfangsformel, Laudatio, Information, Endformel. Solche Grabinschriften waren seit dem 19. Jahrhundert (und sind weiterhin) einer der wichtigsten Quellen für die jüdischen Genealogen. Die vorliegende Abhandlung betrifft nur das Informationselement der Grabinschriften, das für die genealogischen Untersuchungen relevant ist. Eine Quellenbasis für die Arbeit ist die von dem Autor angehäuften Sammlung von 284 Grabinschriften, die aus dem Zeitraum zwischen 1541

und 1830 stammen. Die Grabsteine wurden auf dem jüdischen Friedhof in Lublin gefunden (d. h. von dem ältesten bekannten Grabstein bis zur Schließung des Friedhofs) und nur ein Teil von ihnen wurde nicht zerstört. Die Grabinschriften aus den zerstörten Grabsteinen wurden dank den Fotografien und den Abschreibungen entschlüsselt, die seit dem 19. Jahrhundert von den unterschiedlichen Forschern gemacht wurden. Der Text enthält auch das Verzeichnis der Grabinschriften und Personen, deren Namen auf den Grabsteinen zu sehen waren. Dieses Textmaterial ist eine Basis für die detaillierte Analyse von den einzelnen Informationskategorien der Grabinschriften. Die Kategorien sind wie folgt: 1) Grad der Verwandtschaft und Verschwägerung, 2) Namen, 3) Bestimmung der Verwandtschaft und Verschwägerung aufgrund der Suffixformen, 4) Bestimmung von Personalien aufgrund der Akronyme, 5) Familientitel, 6) Beiname und Spitzname, 7) Autorschaft eines Werks, 8) Toponyme, 9) Titulatur (darunter: 9.1. Titel der Männer, die Epitheta als Titel, sowie ausgeübte Funktionen: 9.1.1. Titel der Behörden, Stellungen, Funktionen in einer jüdischen Gemeinde; 9.1.2. Titel, die den Grad der religiösen Bildung bestimmen, sowie die Ehrentitel; 9.2. Titel der Frauen), 10) Alter und Familienstand, 11) Datum und Umstände des Todes, 12) sonstige Informationen, 13) Eulogien in einem Text.

Schlüsselbegriffe: jüdische Friedhöfe, jüdische Grabsteine, hebräische Grabinschriften, Epigraphik, jüdische Genealogie, Lublin

La composante informative présente dans les épitaphes en hébreux du vieux cimetière juif de Lublin

Les inscriptions en hébreux qui datent de la période moderne ont une structure conventionnelle, qui se compose des éléments suivants : la formule d'entrée, l'éloge, des lamentations et de la formule finale. Ses inscriptions ont été et sont toujours depuis le XIXème siècle l'une des sources les plus importantes d'informations pour les chercheurs juifs en généalogie. Ce travail est consacré à un des éléments d'information de l'épitaphe, qui est important pour la recherche généalogique. La source de base de ce travail est le recueil de 284 épitaphes rassemblé par l'auteur. Ils datent des années 1541 à 1830 et proviennent des pierres tombales du vieux cimetière juifs de Lublin (de la plus ancienne, jusqu'à la fermeture du cimetière), de celles qui ont été conservés et celles qui n'ont pas été conservés (elles sont connues grâce à des photos ou à leurs transcriptions effectuées par différents chercheurs depuis le XIXème siècle). On a joint au texte la liste des épitaphes ainsi que les noms qui y ont été répertoriés. Par ce document l'auteur effectue l'analyse des différentes informations contenues dans les épitaphes. Les différentes catégories sont : 1) le marquage de la parenté et des alliances, 2) les prénoms, 3) la détermination de la parenté et les alliances par des formes suffixales (des diminutifs), 4) la détermination des données personnelles par des acronyme, 5) les titres de noblesses, 6) les surnoms, 7) œuvres d'auteurs, 8) les toponymes, 9) les titres (dont 9,1) les titres de l'homme, les épithètes à caractère de titre, les fonction qu'il remplit ; 9.1.1 les titres administratifs, le poste, les fonction Kahal et non Kahal ; 9.1.2) les titres déterminant le de-

MATERIAŁY

grés d'éducation religieuse et honorifiques ; 9.2 les titres des femmes), 10) l'âge et état civil, 11) la date et circonstance de la mort, 12) d'autres informations, 13) les eulogie du milieu.

Mots clef: cimetière juif, les pierres tombales juives, épitaphes en hébreux, épigraphie, généalogie juive, Lublin